

ORTA ÇAĞ AVRUPASI'NDA ŞEHİRLERİN DOĞUŞU MESELESİ

Cumali BOZPINAR¹

Öz

İktisat tarihinde, Orta Çağ'da Avrupa'da şehirlerin yeniden ortaya çıkışı tartışmasında, çeşitli argümanlar ileri sürülse de üzerinde uzlaşmış bir teori yoktur. Bu çalışmada Orta Çağ Avrupası'nda feodal dönemde şehirlerin ortaya çıkışı konusu iktisat tarihi perspektifinden ele alınmaktadır. H. Pirenne'in bu gelişmenin ticaretin canlanmasıyla şekillendiğine ilişkin görüşü genel olarak kabul edilmektedir. M. Dobb, Pirenne'in tezlerini genel olarak kabul etmiş ve bazı ikincil katkılarda bulunmuştur. Öte yandan şehirlerin ortaya çıkışı üzerine geliştirilen tezlerde dönemin şartlarında merkezi bir otoritenin olmaması nedeniyle yerel düzeyde devlet kurumlarını barındıran bir yerleşim biriminin bulunmadığı da dikkate alınmalıdır. Bu bağlamda M. M. Postan, bağımsız ve bağlantısız feodal otoritelerin tüccarlara siyasi ve kurumsal (hukuki) ayrıcalıklar tanıyarak şehirlerin ortaya çıkmasını sağladığını ortaya koyarak "mesele"ye katkıda bulunmuştur. Son dönemde yapılan çalışmaların iklim üzerine güncel bulguları dikkate alındığında bu tartışma metinlerini iktisat tarihi perspektifinden klasik fakat eksik okumalar niteliğinde saymak gerekmektedir. Derleme türünde olan bu çalışmada, konu ile ilgili ikincil kaynakların incelenmesinin ardından bulgular teorik düzeyde değerlendirilmiş ve ulaşılan sonuçlar tartışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Orta Çağ, Şehir, Pirenne, Dobb, Postan

JEL Kodları: N24, N44, N93

THE ISSUE OF THE EMERGENCE OF CITIES IN MEDIEVAL EUROPE

Abstract

In the economic history, there is no agreement on in the discussion of the re-emergence of cities in Europe in the Middle Ages, although various arguments are put forward. In this study, the issue of the emergence of cities in the feudal period in Medieval Europe is discussed from the perspective of economic history. H. Pirenne's view that the said development was shaped by the revival of trade is generally accepted in the literature. M. Dobb generally accepted Pirenne's theses and made some secondary contributions. On the other hand, it should be taken into account that there were no state institutions at the local level due to the absence of a central authority in the conditions of the period. In this context, M. M. Postan made a contribution to the "issue" by revealing that independent and disconnected feudal authorities provided the emergence of cities by granting political and institutional (legal) privileges to merchants. Considering the current scientific findings on climate, these contributions should be considered as classical but incomplete readings from the perspective of economic history. In this study, which is a type of compilation, a method was followed by examining the secondary sources related to the issue, evaluating the findings from a theoretical perspective, and then presenting the results.

Keywords: Middle Ages, City, Pirenne, Dobb, Postan

JEL Kodları: N24, N44, N93

¹ Dr., Çevre, Şehircilik ve İklim Değişikliği Bakanlığı, cumalispointik@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0001-8760-5253>

GİRİŞ

Şehirlerin gelişmesi tarihi üzerine yapılan çalışmalarda nüfus, ticaret, coğrafya, iklim, siyaset ve diğer (dinsel vb.) değişkenler üzerinde durulmuştur. Bu kapsamda ilk görüş şehirlerin birer dinsel merkez olarak doğduğudur. Bu kapsamda Çatalhöyük örneği verilmektedir. Diğer taraftan H. Pirenne ticaret değişkenini dikkate alarak Orta Çağ'da Avrupa şehirlerinin canlanmasını bu minvalde açıklamıştır. M. Weber'in görüşü ise mal ve canın korunması amacıyla şehirlerin müstahkem mevkiiler olarak ortaya çıktığıdır. Bunların dışında başka görüşler de vardır. Bu kapsamda "pazar yeri" görüşü ile ticaret yolu güzergâhı konumunda bulunmak görüşü ve İ. Haldun'un sosyal gelişmenin bir aşaması olarak şehirlerin ortaya çıktığı görüşü belirtilebilir. Genel bir değerlendirme olarak şehirlerin ortaya çıkışıyla ilgili olarak tek bir değişkenin belirleyici olmadığı söylenebilir (Uğurlu, 2010).

İktisat tarihi çalışmalarında Avrupa kıtasında ortaya çıkan toplumsal değişimler tarihsel perspektiften iktisat teorisi çerçevesinde değerlendirilerek araştırılan konuya göre açıklamalar getirilmektedir. Başka bir deyişle iktisat tarihi çalışmalarında Avrupa'nın iktisadi tarihi bir model olarak dikkate alınmaktadır. Bununla birlikte iktisat tarihinin tüm konularında Avrupa iktisadi tarihinin model alındığı söylenilemez.

Şehir tarihi sosyal bilimlerde önemli bir çalışma alanıdır. Literatürde tarihsel perspektiften dünyada ilk şehirlerin Mezopotamya'da M.Ö.5500-3500 döneminde ortaya çıktığı hususunda mutabakat bulunmaktadır.² İktisat tarihi özelinde üretim tarzlarının tarihsel gelişimi konusunda feodalizmden kapitalizme geçiş ana tartışması içinde şehirlerin Orta Çağ'ın sonlarında Avrupa'da yeniden ortaya çıkışı tartışmasında ise muhtelif argümanlar ileri sürülse de üzerinde mutabık kalınmış bir teori bulunmamaktadır.

Bu çalışmada Orta Çağ Avrupası'nda feodal dönemde şehirlerin yeniden doğuşu konusu iktisat tarihi perspektifinden ele alınmıştır. Esasında konunun literatürde çeşitli araştırmacılar tarafından nüfus ve ticaret gibi tek bir değişken üzerinden ele alınarak açıklandığını söyleyebilmekle birlikte söz konusu çalışmalardan farklı olarak konu dışı literatür incelemesi ve bunların değerlendirilmesi sonucunda diğer değişkenlerin de etkili olduğu anlaşılmaktadır. Başka bir deyişle Orta Çağ Avrupası'nda feodal dönemde şehirlerin yeniden doğuşunda klasik literatürün kabulünden farklı olarak nüfus ve ticaret gibi değişkenlerin dışında diğer bazı değişkenlerin etkili olduğu söylenebilir.

² Genel kabul Mezopotamya'nın şehirleşme olgusunun ilk görüldüğü yer olduğudur. Bunun dışında M.Ö. 8000'e tarihlendirilen Ürdün Vadisi'ndeki Eriha (Jericho) yerleşmesinin bir şehir olduğu iddia edilmektedir. Keza Çatalhöyük, M.Ö. 3000 döneminde şehirlere özgü özelliklere (nüfus, yönetici kesim, zanaatkârlar, hiyerarşik toplumsal yapı, uzun mesafe ticaret ve ilkel sulu tarım) sahip olmasıyla bir şehir olarak kabul edilmektedir. Ayrıntılar için bk. Şenel (1982) ve Tekin (2017).

Bir derleme niteliğindeki bu çalışmada; konuyla ilgili ikincil kaynakların incelenmesi ve elde edilen bulguların teorik perspektiften değerlendirilerek ulaşılan sonuçların tartışılması şeklinde bir yöntem izlenilmiştir.

Çalışmanın konusunun anlatıldığı bu bölümden sonraki bölümde feodal dönemde şehirlerin canlanışına yol açan toplumsal değişiklikler incelenecektir. Takip eden bölümde ise feodal dönemde Batı Arupa'da şehirlerin canlanışı üzerine H. Pirenne, M. Dobb ve M. M. Postan'ın görüşleri ele alınıp tartışılacaktır. Sonuç bölümünde elde edilen bulgular değerlendirilip ulaşılan teorik sonuçlara yer verilecektir.

FEODAL TOPLUM: YAPISAL DEĞİŞMELER

Avrupa'da Orta Çağ'ın feodalizmin geçerli olduğu döneminde, X. yüzyıl itibarıyla bazı sosyoekonomik yapısal değişimler ortaya çıkmıştır. Bu değişimlerin açıklamasına geçmeden önce X. yüzyıl Avrupası ile ilgili olarak şu özellikler belirtilebilir: Dönemin Avrupa uygarlığı toplumsal bakımdan geri bir düzeyde olup sayısız kırsal birimden oluşmuştur. Bunların büyük ölçüde kendine yeterli malikâneler olduğu görülmektedir. Kendine yeterlilik kısmen ticaretin sönükleşmesinin bir sonucu olduğu gibi aynı zamanda büyük oranda söz konusu sönükleşmenin sebebinin teşkil etmiştir. Toplum, malikâne dışındaki dünyaya karşı korku, şüphe ve çekinme duygularıyla dolu zihniyete sahip olmuştur. Bu kapsamda insanlar manastırlarda dini, feodal yapılanma içinde ise sosyal ve siyasal bir “kapanma arayışı” içinde kendi dünyasına çekilmiş durumdadır. Bunun uzantısı olarak toplumsal faaliyetler -sanat, eğitim, ticaret, üretim ve iş bölümü- olabildiği kadar gerilemiştir. Dahası, para kullanımını hemen hemen kaybolmuştur. Ayrıca nüfusun az, üretimin kıt ve yoksulluğun aşırı boyutlarda olduğu söylenebilir. Diğer taraftan sosyal yapının üçlü bir ayrışma üzerine inşa edilmiş olduğu kabul edilebilir: Dua edenler (din görevlileri), savaşçılar ve üreticiler (serfler). Zihniyet dünyasında değerler sisteminin temelini güç ve din oluşturmuştur. Bunun uzantısı olarak yalnızca savaşçılık ve din görevliliği saygı gören uğraşlar olarak kabul edilmiştir. Üreticiler ise “aşağılık serfler” olarak görülmüştür.

Yukarıda betimlenen “karanlık tablo” kesin bir tarih söylenememekle birlikte muhtemelen X. yüzyılın ortalarından itibaren değişmeye başlamıştır. Bu değişimle ilgili olarak şunlar belirtilebilir: Norman akınları X. yüzyılın başlarından itibaren tedricen kaybolmuştur. Akdeniz'de Venedik ve Pisa başta olmak üzere İtalyan şehirleri kendilerini savunabilecek bir deniz gücüne kavuşurken, İslam ülkesiyle Avrupa

arasındaki mevcut düşmanlık atmosferi, ticaret sayesinde sönükleşmeye başlamıştır. Bu süreçte Akdeniz, Avrupa ile Kuzey Afrika ve Orta Doğu arasında bir engel olmaktan çıkmıştır.³

Tüm bu gelişmelere bağlı olarak X. yüzyılın Avrupa için istilacıların birbirini izleyen akınlarnın yıkıcı etkilerinden kurtuluş ve yeniden toparlanma dönemi olduğu kabul edilebilir. Bu toparlanmada rol oynayan en önemli faktör Orta Çağ sosyal formasyonlarının (devletçiklerinin) ortaya çıkışı olmuştur. Karolenj sosyal formasyonunun 830'lardan sonra dağılmasıyla Avrupa'da merkezi otorite dönemi tamamen ortadan kalkmıştır. 990 yılı itibarıyla Avrupa'nın siyasi bölünmüşlük içinde ve imparatorlar, krallar, prensler, dukeler, halifeler, sultanlar ve diğer nüfuz sahiplerinin yönetiminde türlü sosyal formasyonlar görünümünde olduğu betimlenebilir. Bu kimseler fetihçi, haraççı ve rantiyer olmalarının dışında kendi nüfuz bölgelerinde uzun süreli ve yoğun bir şekilde hayatı düzenleyen türden birer lider vasfını taşımamışlardır. Dahası, kendi bölgeleri içinde rakipler ve görünüşte bağıllığı bulunanlar, "sözde" egemenlerin menfaatlerine çok az aldırış ederek kendi çıkarları uğruna silahlı güç kullanır durumdadırlar. Bu haliyle Avrupa'nın herhangi bir yerinde merkezi ulusal devletin varlığından o zaman için söz etmek mümkün değildir (Tilly, 1990, s. 39-40).

950-1050 döneminde Batı Avrupa'da politik bölünmüşlük hızlanmıştır. Nitekim 800 yılında "devlet" niteliğindeki sosyal formasyon sayısının 10'dan az iken 1300 yılına gelindiğinde 200'ü aştığı belirtilmektedir. Politik bölünmüşlüğüne rağmen Avrupa, başta Hristiyanlık ve ticaret olmak üzere bazı birleştirici faktörler sayesinde kültürel, ekonomik ve kurumsal bütünlüğünü koruyabilmiştir (Güran, 2011, s. 48).

Karolenj sosyal formasyonu politik sahneden çekilince yerini alan feodal ilkeler çerçevesinden örgütlenmiş "devletçikler", egemenlik alanlarını çok etkin bir şekilde kontrol ederek siyasi istikrarı sağlamışlardır.⁴ Siyasi istikrara yeniden kavuşan Avrupa, dışa karşı saldırgan bir politika izleme imkânını bulmuştur -bu husus aynı zamanda aşağıda açıklanacak olan nüfus artışının da bir sonucudur. Bu aktif

³ Bu dönemde Akdeniz, İslam ülkesinin egemenliğindedir ve Avrupa ile İslam toplumu arasında bir barış durumu geçerli değildir.

⁴ Bunun dışında bu dönemde ülke sathında teşkilatlanma yani kurum anlamında bir devletin varlığından bahsedilemez. Bir kralın ya da yüksek baronun üç temel görevi; dine bağıllık ve kiliseyi korumak, halkı dış düşmanlara karşı korumak ve iç barışı sağlamak şeklinde olup bunun dışında başka bir görevi de olmamıştır. Bu kapsamda eğitimin kiliseye ait olduğu, kamu işlerinin iman kisvesi altında kilise tarafından denetlendiği ve kamu inşaat ve onarımlarının ya bunları kullananlara ya da mahalli güç odaklarına terk edildiği belirtilebilir (Bloch, 2015: 640-1). Ayrıca dönemin krallarının sadece bir "primus inter pares" olduğu yani eşitler arasında birinci konumunda bulunduğu unutulmamalıdır. Krallar belirtilen üç görevi yerine getirebilmek için vassalları olan senyörlerin askeri yardımına muhtaç durumdadırlar zira kendi orduları yoktur (Özyüksel, 1989, s. 54-5). Ayrıca esasında bir feodal bey olan kralın eşitler arasında birinci rolde olduğu, Loughlin'in (2017: 44) belirttiği üzere 1255 Magna Carta hükümlerinin krala feodal yükümlülüklerini hatırlatan bir nitelikte olmasından da anlaşılmaktadır. Dolayısıyla bu çalışmanın konusu olan dönemde Batı Avrupa coğrafyasında merkezi bir kamu gücüne bağlı az çok teşkilatlanmış bir mahalli yerleşimden bahsedilemez.

politikanın en belirgin göstergeleri olarak Haçlı Seferleri şeklinde İslam ülkesine yapılan saldırılar, Avrupa içindeki kolonizasyon ve göç hareketleri ile Avrupa dışında ticari üsler kurma çabaları belirtilebilir.

Yine bu dönemde kıtanın güneybatısında Hristiyan prensler tarafından İber Yarımadası'nın geri kalanı Müslümanlar'dan geri alınmıştır. Yarımadanın büyük bir bölümü VIII. yüzyılın başlarında Müslümanlar tarafından ilhak edilmiştir. Hristiyanlar, 1000 yılı başlarından itibaren XIII. yüzyılın ortasına kadar Müslümanlar tarafından ilhak edilen bölümün tamamını yeniden ele geçirmişlerdir. Güneyde 1061-1091 döneminde Sicilya'daki Müslüman egemenliğine son verilirken güneydoğuda XI. yüzyıldan XIII. yüzyıla kadar Haçlılar, İslam bölgelerine başarılı seferler düzenlemişler ve Orta Doğu'da Hristiyan yönetimler kurmuşlardır.

Doğu Avrupa'da Germenler doğuya doğru genişlemişlerdir. Bu hareket X. yüzyılın başlarında doruk noktasına ulaşmıştır. Cermenler, Prusya'nın doğusu ile Baltık'ın güneyini ele geçirmişler ve buralarda yeni şehirler kurmuşlardır. Bu genişleme hareketi 1300'lere kadar sürmüştür.

Diğer taraftan toplumun maddi hayat şartları arasında yer alan nüfusla ilgili olarak feodal dönem Avrupası'nda mevcut verilerin uzman tahminlerinden öteye gidemediği belirtilmelidir. Buna göre Avrupa nüfusunun II. ve VII. yüzyıllar arasında gerilediği ve muhtemelen 1000 yılına kadar da düşük seviyesini koruduğu söylenebilir. 1000 yılı dolaylarında Avrupa kıtasının genelinde nüfus seyrek olarak dağılmış olup Rusya ve Balkanlar dâhil Avrupa toplam nüfusunun 30 milyon ilâ 35 milyon arasında olduğu tahmin edilmektedir. X. ve XIV. yüzyıllar arasında Avrupa nüfusunun sürekli olarak arttığı söylenebilir. Dönem boyunca bugünkü sınırlar dikkate alınarak Fransa, Almanya ve İngiltere'nin nüfusu üç, İtalya'nın ise iki katına çıkmış olmalıdır (Güran, 2011, s. 49-50).

Avrupa'da nüfus artışı IX. yüzyıl sonundan itibaren bazı ülkelerde sezinlenirken XI. yüzyıl başında kıtanın geneline şamil duruma gelmiş ve XIII. yüzyıl sonuna kadar artmaya devam etmiştir. Bu kapsamda 1086'de 1 milyon 800 bin olarak tahmin edilen İngiltere nüfusunun XIII. yüzyıl sonunda üç misline çıktığı ve Fransa'nın (bugünkü sınırları itibarıyla) XI. yüzyılda 4 ilâ 6 milyon olan nüfusunun XIII. yüzyıl sonunda üç-dört kat arttığı tahmin edildiği belirtilebilir. Nüfus artışı paralelinde üretim olanaklarını arttıramayan Avrupa toplumu iktisadi-demografik dengiyi sağlamak uğruna muhtelif çabalar içine girmiştir. Bunlardan ilki, kıta içi ve dışına göç ve istilalardır. Bu kapsamda yukarıda belirttiğimiz Haçlı Seferleri'nin dâhil olduğu örgütlenmiş denizaşırı seferler ile kıta içinde Baltık kıyılarına yönelik Töton Şövalyeleri'nin (Teutonic Knights) saldırıları belirtilebilir. İkinci olarak kıta içinde toplu veya örgütlü bir biçimde yeni tarım arazileri açılmıştır. Üçüncü ve sonuncusu ise ticaret ve zanaatların gelişimi ile şehirleşme bağlamında; ticaretin

artışıyla ticarete elverişli alanlarda şehirleşme sürecine girilmesi ve tarım dışı faaliyet arayışı içinde zanaat üretiminin gelişmesi olmuştur (Özyüksel, 1989, s. 47).

Belirtilen dönemde nüfus artışının kaynakları nelerdir? Nüfus hangi gelişmelere bağlı olarak artmıştır? Doğum oranları ölüm oranlarının üzerinde mi seyretmiştir yahut ölüm oranları mı düşmüştür? Ne yazık ki elimizde bu sorulara cevap niteliğinde kanıt bulunmamaktadır. Cameron ve Neal (2003) konuya şöyle bir açıklama getirmektedirler: Nüfus istatistikleri olmasa da diğer faktörlere bağlı olarak nüfus artmış olmalıdır fakat bunların da daha az ikna edici olduğu belirtilmelidir. Savaş ve yağma daha az yaygın ve yıkıcı olduğu sürece hem doğrudan hem de dolaylı yoldan üretime etkisi ile can güvenliği artmış olmalıdır. Tıbbi uygulamalar ve sıhhi alışkanlıklar konularındaki mevcut bilginiz bunların etkileriyle ilgili herhangi bir sonuç çıkarmaya yetecek düzeyde değildir fakat sabun üretimi ve kullanımını en azından XIII. yüzyılda açık bir şekilde artmış görünmektedir ki ölüm oranının düşmesinde muhtemelen etkili olmuş görece küçük bir faktör olarak değerlendirilebilir. Bunlardan başka Kuzey Avrupa'nın iklim koşulları X. ve XIII. yüzyıllar arasında kısmen iyileşmiş olmalıdır ki eğer öyleyse bu değişiklik etkisini ağırlıklı olarak daha büyük verimlilik artışı şeklinde göstermiş olmalıdır. Kısaca, nüfus artışında asıl önem ikincisine atfedilmelidir ve tarım teknolojisindeki gelişmeler⁵ bunun temel belirleyicisi olmuştur (Cameron ve Neal, 2003, s. 55-6). Akdeniz tarımının klasik iki aşamalı rotasyonun yerine üç aşamalı ürün rotasyonu, Orta Çağ tarımsal uygulamaları içinde en önemli yeniliktir (Cameron ve Neal, 2003, s. 50-1). Di Girolamo (2014, s. 158), nüfus artışının göstergesi olarak bazı yerleşim yerlerinin isimlerini buralarda daha önce tarım yapılmadığının işareti saymıştır. Bu kapsamda “meşelik” anlamında Quercitus, “bataklık” anlamında Palus ve “kestanelik” anlamında Castanetum örneklerini vermiştir ki buralar, nüfus artışına bağlı olarak tarımsal alanlar yaratabilmek için ormanların kesilmeyle ortaya çıkmış olmalıdırlar. Aslında bu türden göstergelere daha önceki iki yüzyıllık dönemde de rastlanır ama bu büyüme XI. yüzyıldan itibaren hızlanmıştır. Diğer taraftan burada sayılan gelişmelerin hem nüfus artışına yol açtıkları hem de nüfus artışının sonucu oldukları şeklinde bir ilişkinin varlığının kabul edilmesi daha yerinde bir değerlendirme olacaktır. ⁶

⁵ Bu yenilik, diğer iki yenilikle yakından ilişkili olmuştur: Ağır tekerlekli pulluğun devreye sokulması ve çeki hayvanı olarak atların kullanımı. Son yenilik, sırasıyla atlar için koşum takımı ve ekipmanında (at tasma ve nal) gerçekleşen yeniliklere bağlı olarak gerçekleşmiştir (Cameron ve Neal, 2003: 51-3). Şahinöz (2011: 117) yenilikler arasında oraktan tırpana geçişi de saymaktadır. Burada belirtilmesi gereken önemli bir husus, burada “yenilik” kavramı ile ifade ettiğimiz gelişmelerin Marxist terminolojide “üretici güçlerin gelişmesi” şeklinde ifade edildiğidir. Bu kavram Marxist tarih kuramının (tarihsel materyalizm teorisinin) kavram kutusu içindedir. “Şehirler meselesi”nin tarihsel materyalizm perspektifinden ele alınması sadece yenilik değil, nüfus artışı ve ticaretin gelişmesi değişkenlerinin de birlikte ele alındığı bütünsel bir değerlendirme yapabilmeye imkân verebilecektir fakat ayrı bir çalışmanın konusudur. Marxist tarih kuramına giriş mahiyetinde bir kaynak için bk. Politzer (1993). İleri düzeyde bir kaynak için bk. Cohen (1998).

⁶ Nüfus artışına ilişkin bir açıklama da literatürde “1000 Yılı Efsanesi” olarak geçmektedir. XVI. yüzyılda ortaya çıktığı belirtilen bu efsaneye göre Orta Çağ Avrupası toplumunda Aziz Yuhanna İncili'nin bir yorumuna dayanılarak 1000 yılında kıyametin gerçekleşeceğine inanılmıştır. İnsanlığın sonunun yakın olduğu hususundaki bu manevi korkunun Avrupa toplumunun baskı altında yaşamasına neden olduğu ve toplumu adeta “münzevi” hale getirdiği, 1000 yılı sonrasında ise tehlikenin atlatılmış olmasıyla toplumda müthiş bir yaşam enerjisinin açığa çıktığı ve buna bağlı olarak XI. yüzyılda başta nüfus artışı ve ticaretin canlanması

Cameron ve Neal'in (2003) Kuzey Avrupa'nın iklim koşullarının X. ve XIII. yüzyıllar arasında kısmen iyileşmiş olabileceği tahmini bugün için bilimsel bulgularla doğrulanmıştır. Esasında bugünkü bilimsel bulgular çerçevesinde “şehirler meselesi” üzerine iklim faktörünün temel belirleyici olduğu söylenebilir. Orta Çağ Sıcak Dönemi (Medieval Warm Period) olarak adlandırılan yaklaşık 900-1200 döneminde Kuzey Avrupa'da görülmedik türden ılıman ve istikrarlı bir hava hüküm sürmüştür (Fagan, 2021, s. 18, 33). Bu dönemde İzlanda gibi soğuk iklim şartlarının geçerli olduğu bir coğrafyada, daha yüksek yaz sıcaklıklarına bağlı olarak kışlık hayvan yemi için bol miktarda ot biçilip kurutulabilmesine ve kuzey kıyısı yakınlarında bile arpa ekilebilmesine imkân doğmuştur (Fagan, 2021, s. 36). Burada belirtilmelidir ki Orta Çağ Sıcak Dönemi sonrasında (XII. yüzyıldan sonra) İzlandalı çiftçiler 1900'lerin başına kadar bir daha hiç arpa yetiştirmemişlerdir (Fagan, 2021, s. 36-7). Orta Çağ Sıcak Dönemi'nde uzun yıllar iyi hasatlarla ve dolayısıyla beslenme sıkıntısı olmadan geçmiştir. Ortalama yaz sıcaklıkları XX. yüzyıl ortalamalarının 0,7-1 0C üzerinde seyretmiştir. Hele Orta Avrupa yazları daha da sıcak geçmiş ve modern çağdaki ortalamalarından 1,4 0C daha yüksek gerçekleşmiştir. Dahası, sıcak seven ekinler için daima bir risk teşkil eden Mayıs donlarının 1100-1300 döneminde esamesi okunmamıştır. Yaz ayları istikrarlı biçimde, üzüm bağlarının Güney ve Orta İngiltere çapında –kuzeyde Hereford ve Galler'in sınırlarına kadar- yayılmasına yetecek düzeyde sıcak ve kurak geçmiştir. Ticari üzüm bağları XII. yüzyıldaki sınırlarının 300-500 km kuzeyine uzanır olmuştur. Sıcak Dönem, en üst seviyelerini görürken; lordlar seçkin İngiliz şaraplarını o kadar fazla tüketir olmuşlardır ki Fransızlar bunları anakaraya sokmamak için ticari anlaşmalar yoluna başvurmuşlardır (Fagan, 2021, s. 46). Tarımsal faaliyetler, Kuzey Avrupa'nın diğer bölgelerinde de daha yüksek rakımlarda yapılar hale gelmiştir. Bu kapsamda İskandinavya'da yerleşim ve tarımsal faaliyetler 100 ilâ 200 metre yukarıya yayılırken güneydeki Alpler'de ağaç/bitki büyüme sınırı epey yukarı çıktığından çiftçiler tarım faaliyetleri için dağların daha da derinlerine girmeye başlamışlardır (Fagan, 2021, s. 47).

ORTA ÇAĞ AVRUPASI'NDA “ŞEHİRLER MESELESİ”

Avrupa'da şehirliliğin nüfusunun gerileyişi esasında Roma sosyal formasyonunun çöküşünden önce başlamıştır. Erken Orta Çağ'da Kuzey Avrupa'da çoğu kentsel bölge tamamen terk edilmiştir, diğerleri ise birkaç dinsel yönetici ve bunların hizmetçilerinin ikamet ettiği “içi boş kabuklar” (hollow shells) halini almıştır. Bunlar temel ihtiyaçlarını çoğunlukla kendi mülkleri olan yakınlarındaki kırdan karşılamışlardır. Uzak mesafe ticareti, büyük ölçüde laik vasıflı olanların yanında dini vasıflı zengin ve güçlü soyluların talep

şeklinde gözlemlenen sosyoekonomik bir patlama yaşanmasına neden olduğu değerlendirilmesinde bulunulmuştur. Bu değerlendirme, Rönesans kültürünün sözde “karanlık çağlar”a gösterdiği küçümsemenin sayısız göstergelerinden sadece biri olup, büyüme sürecinin açıklanması yönünde herhangi bir katkıda bulunmaz fakat başka birçok göstergelerle beraber, canlanma süreci yaşandığına dair kanıtlardan biri olarak kabul edilebilir (Di Girolamo, 2014: 157-8).

ettikleri köle vb. lüks mallarla sınırlı kalmıştır. Bu ticaretin aracıları ağırlığını Suriyeli ve Yahudiler'in oluşturduğu yabancılar olup bunlara müşterileri tarafından özel korunma ve geçiş hakları temin edilmiştir.

Başta Venedik olmak üzere İtalyan şehir devletleri ise Bizans ve İslam ülkeleriyle ticari bağlarını koparmamıştır (Pirenne, 2013, s. 26-30). Benzer bir durum Kuzey Denizi ve Baltık Denizi kıyılarında da IX. yüzyılın sonundan XI. yüzyılın sonuna geçerli olmuştur (Pirenne, 2013, s. 31). Kıtanın kuzeyinde ticari gelişmeler nehir yollarıyla kıtanın içerilerine nüfuz ederken güneydeki gelişmeler kara üzerinden benzeri etkiler doğurmuştur. Bu gelişmelerde Haçlı Seferleri de etkili olmuştur. Şöyle ki bu seferlerin sonucunda başta İtalyan şehirleri ve daha az ölçüde Provans ve Katalonya şehirleri olmak üzere Batı Avrupa'nın Akdeniz'de üstünlük kazandığı söylenebilir (Pirenne, 2013, s. 39-49).

Yukarıda temel çerçevesini çizdiğimiz ticaretin canlanması konusunda Pirenne'in (2013) ortaya koyduğu tezler literatürde genel olarak kabul görmektedir. Bununla birlikte Orta Çağ'ın X. ve XIII. yüzyıllar arası döneminde Batı Avrupa'da şehirlerin doğuşu tartışmalı bir konudur.⁷ Bu dönemde doğuşları dışında şehirlerin işlevsel hale geldiği hususunda bir mutabakat bulunduğu söylenebilir. Buna göre belirtilen dönemde Batı Avrupa'da şehirlerin doğuşunun tarihsel bir dönüm noktası olduğu ve hem pek çok yeni şehrin doğduğu hem de mevcut şehirlerin genişlediği kabul edilmektedir. Ayrıca dönem içinde Batı Avrupa'da 10 binden fazla nüfusa sahip şehirlerde yaşayanların toplam nüfusa oranının sıfıra yakın bir düzeyden %6'ya yükseldiği tahmin edilmektedir (Güran, 2011, s. 54). Bu gelişme, şehirlerin yeniden doğuşuna bir kanıt olarak kabul edilebilir.

Feodal Dönem'de Şehirlerin Doğuşu: Pirenne'in Tezleri

Batı Avrupa'da feodalizmin ortaya çıktığı süreçte kentsel faaliyetler hızla sona ermiştir. Şehirler varlıklarını sürdürmüşler ama zanaatkar ve tüccar üyelerini ve beraberinde Roma sosyal formasyonu zamanındaki kentsel örgütlenmelerini kaybetmişlerdir. Her birinde bir piskoposun yaşadığı şehirler sadece piskoposluk bölgesinin dinsel yönetim merkezinden ibaret hale gelmişlerdir. Savaş zamanlarında şehrin eski surları çevrede yaşayanlara sığınacak bir yer sağlama işlevi görmüştür. Karolenj döneminin sona ermesiyle birlikte yerleşen güvensizlik ortamında Güney'de Sarasinler'in⁸ saldırıları, Kuzey ve Batı'da Norman saldırılarıyla –ki buna X. yüzyılın başında Macar akınları da eklenmiştir- tehdit edilen insanlar için korunma ihtiyacı birincil zorunluluk olmuştur. Bu saldırılar her yanda sığınılacak yeni yerlerin kurulmasına yol

⁷ Pirenne (2013) loncalar, kentsel ticaret ve uzak mesafe ticareti ayırma gitmeyerek sadece Flander'le ilgili olarak XII. yüzyıla kadar kırsal alanda sürdürülen kumaş imalatının her yanda kurulan ve giderek artan ticareti besleyen tüccar şehirlerinden bahsetmiştir. Şimdi akıllara şu soru gelmektedir: Şehirleri, zaten uzak mesafe kumaş ticaretiyle işgal eden tüccarlar mı yoksa kırdaki üreticiler mi kurdu? Bilemiyoruz.

⁸ Batılılar tarafından Araplar ve genel olarak Müslümanlar için kullanılan isimdir. Ayrıntılar için bk. Tomar (2009).

açmıştır. Bu dönemde Batı Avrupa, feodal beyler (lordlar) tarafından kendi adamlarına barınak olmak üzere yaptırılan müstahkem şatolarla dolmuştur. Bu şatolar ya da alışılmış adıyla bourglar ya da burglar, genellikle üzerinde geçitler olan bir hendekle çevrilmiş toprak ya da taş surlardan oluşmuştur (Pirenne, 2013, s. 52-3). İşte bu burglar, Orta Çağ Avrupası'nda ticaretin yeniden canlanışında kervanların konakladıkları kervansaraylar gibi işlev görmüştür.

Orta Çağ Avrupası'nda ticaretin canlanışının ilk belirtileri X. yüzyılın ikinci yarısı boyunca gözlemlenebilmektedir. Bu dönemde gezginci yaşamlarına, karşı karşıya kaldıkları türlü risklere ve ikinci derece soylular için yağmanın bir geçim kaynağı haline almış olmasına bağlı olarak tacirler, yolları üzerinde belirli aralıklarla kurulmuş olan surlarla çevrili burgların korumasını arar duruma gelmişlerdir.⁹ Buraları yazları bir mola yeri, kışları ise kötü havalarda sığınacak yerler olarak işlev görmüştür (Pirenne, 2013, s. 53). Bir küçük körfezde ya da bir nehir ağzında, iki nehrin kesiştiği noktada veya nehrin ulaşım imkân vermediği ve yüklerin daha ileriye götürülebilmesi için boşaltılmasının gerektiği yerler gibi, konumu açısından en iyi durumda olanlar, böylelikle tacirlerin konaklama ve geçiş yerleri olmuştur (Pirenne, 2013, s. 53-4).

Şehirler ve burgların mevcut kapasiteleri, ticaretin artışına bağlı olarak sayıları giderek artan tacirlere yetmez olmuştur. Buna bağlı olarak tacirler, surların dışında yerleşmeye, eski burgun yanında yeni bir burg ya da buraları en iyi şekilde tanımlayan terimle bir fauborg yani bir dış burg kurmaya zorlanmışlardır.¹⁰ Böylelikle dinsel şehirler ve feodal şatolar/kaleler yakınında, sakinlerinin iç kentteki insanların yaşamıyla tam bir tezat teşkil eden bir hayata kendilerini adadıkları ticari toplanma yerleri ortaya çıkmıştır. XI. yüzyılın bitiminden önce bunların, dibinde kuruldukları eski burgların sakinleri için gerçekten çok daha uygun olarak bourgeois¹¹ terimiyle anılmaya başlanmasının nedeni, çok önceleri tüccar gruplarının da kendilerini, güvenlik nedeniyle, sur ya da daraba içine almaları ve böylelikle kendi içinde bir burg oluşturmalarıdır. Bu anlam kayması kolaylıkla anlaşılabilir çünkü yeni burg eskisini kısa sürede gölgede bırakmıştır. Bir yerleşim yerinin adlandırılmasında ölçüt olarak orada yaşayan halkın veya en azından bu halkın en faal grubunun ticaret ve zanaatla uğraşması dikkate alınır hale gelmiştir (Pirenne, 2013, s. 54; Bloch, 2015, s. 559). Bruges gibi ticari hayatın canlı merkezlerinin çoğunda daha XII. yüzyılın başlarında burg, bu yerleşmenin çekirdeğini oluşturan kaleyi her yandan kuşatır durumdadır (Pirenne, 2013, s. 54-5). Tali unsurlar asli

⁹ Bunların kimler olduğuna, Yahudi mi, Kilise görevlileri mi yoksa iki merkezden birinden mi olduklarına dair Pirenne herhangi bir açıklamada bulunmamıştır.

¹⁰ Her iki merkez tek bir surla çevriline de yeni bir şehir doğmuştur ki Flandre'de Bruges, Gand, Arras, Lilla, St. Omer ve Ypres böyle bir kökene sahiptir (Di Girolamo, 2014: 155).

¹¹ Burglarda tüccarlar ve zanaatkârlar yaşamıştır. *Bourgeois* yani burjuva, özellikle başlangıçta homojen bir sosyal sınıf yapısı göstermemiştir. Bu kapsamda "tüccar" adı altında toplanan grupların, küçük çaplı takas işlemleriyle iştigal eden en mütevezilardan büyük tüccar-bankerlere kadar hem zenginlik ve güç hem de faaliyet türü açısından birbirinden çok farklı oldukları belirtilmektedir (Ait, 2014: 189-190).

niteliğe bürünmüşler, yeni gelenler eski sakinlere galebe çalmıştır. Bu anlamda Pirenne'ye (2013, s. 55) göre Orta Çağ şehri ve dolayısıyla modern şehir, yerleşme biriminin fauborgunda ya da onun yerini belirleyen bourgda doğmuştur.¹²

Orta Çağ Avrupası'nda bu süreçte ticaretin canlanışına herhangi bir engel bulunmadığı ve ortaya çıktığı ilk yerin çevresine hızla nüfuz ettiği görülmektedir; çünkü –aşağıda anlatılacak olan belli koşulların gerçekleşmesi kaydıyla- bunu engelleyen bir merkezi otorite de yerel otorite de sosyoekonomik bir formasyon olarak o dönemde Avrupa coğrafyasında mevcut değildir. Ayrıca Orta Çağ Avrupası'nda ticari hayatın gelişimine merkezi otorite anlamında herhangi bir engelin olmaması, pratiğin doğurduğu ihtiyaçlara yine bu ihtiyaç sahiplerince özgürce çözümler üretilebilmesine imkân sağlamış ve bu da toplumsal dinamizme yol açmıştır.

Tüccarların toplandığı elverişli noktalarda bir süre sonra zanaatkârlar da toplanmıştır.¹³ Bunu en açık bir şekilde Flander'de, başlangıçta kırsal alanlarda sürdürülen kumaş imalatının bu ürünlerin satış imkânına sahip yerlere kendiliğinden göç etmesinde görebilmekteyiz. Zira dokumacılar, buralarda tüccarlar tarafından ithal edilmiş yünü, çırpıcı ve boyacıların kullandığı sabunu ve boya malzemesini kolayca bulabilmişlerdir (Pirenne, 2013, s. 55). Demek ki zanaat için gerekli ham madde şehirlerde daha kolay tedarik edilebildiğinden zanaatkârlar buralara göç etmiştir.

Pirenne (2013, s. 56-7), doğmakta olan şehirlerdeki tüccar ve zanaatkârın “yeni insanlar” olduğunu kabul etmekte ve bunların manorun ev atölyelerindeki köleler veya kıtlık zamanında ev halkını beslemek göreviyle yükümlü, bolluk zamanında ise üretim fazlasını dışarıda satabilen serfler arasından çıktığı fikrini kabul etmemektedir; çünkü böyle bir evrimin ne kaynaklarca desteklendiğini ne de muhtemel olduğunu belirtmektedir.

Ayrıca Pirenne (2013, s. 57), lordların tekelinde bulunan burgluların lordun fırını ve değirmenini kullanma yükümlülüğü, bağ bozumundan sonraki birkaç gün içinde lordun kendi şarabının satılması tekeli elinde bulundurması ya da zanaat loncalarından çeşitli vergilerin toplanması gibi birtakım ekonomik ayrıcalıkları doğmakta olan şehirlerde de uzun bir süre koruduklarını belirtmektedir. Bununla birlikte bu hakların yöresel olarak varlığını sürdürmesini, kentsel ekonominin manor kökenli olduğunun bir delili

¹² Sedillot (2005: 161), şehre ilişkin burada anlatılan evrimsel gelişmenin İtalya'da başlayıp hızla bütün Batı Avrupa coğrafyasını kapladığını ve ilk örneklerin Venedik, Cenova ve Pisa olduğunu belirtmektedir. Bu bilgilere ihtiyatla yaklaşmak gerekmektedir çünkü Waley ve Dean'ın (2014) bildirdiklerine göre İtalyan şehirleri Roma sosyal formasyonunun çöküşü sonrasında varlıklarını korumuşlardır ve gelişimleri Pirenne'in modeline uymamaktadır.

¹³ Kerov'a (2017: 168-71) göre zanaatkârlar, köken olarak *serf*'tir. Malikânelerde hem kendi öztüketimleri için hem de *senyöre* aynirant olarak ödeme yapmak üzere başta dokumacılık olmak üzere muhtelif zanaat işleriyle uğraşmışlar ve ticaretin canlanması sürecinde önce kısa süreli olarak, sonraları ise ya kaçarak ya da *senyöre* ödeme yaparak tamamen şehir hayatına dâhil olmuşlardır.

saymamış, tam tersine genel bir kural olarak kentsel ekonominin özgürlük koşulunun gerçekleştiği yerlerde ortaya çıktığını kabul etmiştir.

Yukarıda anlatılanlara göre, Orta Çağ'da Batı Avrupa'da pek çok şehrin eski Roma yerleşim merkezleri üzerinde kurulduğu görülmektedir. Bunun dışında Roma tahkimatlarının sığınma yeri veya piskopos ve kontlar için birer idare merkezi olarak Orta Çağ'da varlıklarını sürdürdükleri belirtilmektedir. Burada dikkat edilmesi gereken husus, bu “şehirler”in duvarlarının ve mevcut otoritenin sağladığı korunmadan yararlanmak isteyen gezginci tüccar ve esnaf için birer mola yeri olarak kaldıkları sürece iktisadi açıdan önemli bir fonksiyonlarının olmadığıdır. Bununla birlikte, XI. yüzyıldan itibaren anılan kimselerin yerleşmesiyle “mola yerleri” birer ticaret ve imalat yerleri haline gelmiştir. Böylece şehir niteliği kazanan bu yerler, bir yandan mal ve hizmet ticareti için bir merkez işlevi görmeye başlarken diğer yandan imalat faaliyetleri malikânelerden buralara kaymıştır (Güran, 2011, s. 54-5).

Batı Avrupa şehirleri birer ticaret ve imalat yeri haline geldikten sonra hızla genişlemişlerdir. Bu büyüme, esas olarak kırsal kaynaklı kitlesel göçlere dayalı olarak ortaya çıkmıştır. Başka deyişle bu dönemde Batı Avrupa şehirlerinde nüfus artışı doğal nüfus artışından kaynaklı olarak gerçekleşmemiştir. Dahası, şehirlerde doğum oranlarının ölüm oranlarının bariz şekilde üzerinde seyretmediği bilinmektedir. Bununla birlikte Orta Çağ Batı Avrupası şehirlerinin oldukça az nüfusa sahip oldukları belirtilebilir. Öyle ki tahminlere göre XII. yüzyılda Avrupa'da 25 binin üzerinde nüfusa sahip birkaç istisnai şehir var olmuştur (Güran, 2011, s. 55; Nicholas, 2014, s. 178-9).

Bu dönemde insanlar bazı etkenlere bağlı olarak şehirlere yönelmişlerdir. İlk olarak dönemin Avrupası'nda ekonomik koşulların iyileşme eğiliminde olduğu belirtilebilir. İkinci olarak toplumun büyük bir kesimi hâlâ zor koşullarda yaşar durumdadır. Bu kapsamda genel olarak serflerin yaşam koşulları değişecek gibi de görünmemektedir. Benzer şekilde yönetici sınıfın (soyluların) alt tabakası için yükselme imkânı da fazlasıyla sınırlandırılmıştır. Böylece bu insanlar için şehir, talihlerini deneme imkânı sunmuştur. Şöyle ki şehirlerde insanların mevcut prangalarından kurtularak ekonomik ve sosyal kazanımlar için fırsatlar bulabileceği ve geleneksel ayırıştırma dikkate alınmaksızın çalışmanın ödüllendirildiği kabul edilmiştir. Üçüncü olarak bir şehirde 1 yıl 1 gün yaşanmasının insanı hür yaptığı ve senyörlerin “hür” insan üzerinde herhangi bir hak iddia edemediği de yerleşik bir kabul halini almıştır.¹⁴ Böylece “şehir havası insanı hür yapar” şeklinde bir şiar ortaya çıkmıştır. Burada şehre kaçıp gelen bir serfin hürriyetine kavuşması sadece

¹⁴ “...Onikinci yüzyılın başından, onüçüncü yüzyılın sonuna kadar sayıları pek çok olan imtiyaz beratları, her yerde aynı izlenimi verir. Kişisel anlamda serflik buralara tamamen yabancıdır. Üstelik, dışardan gelen serfler buralarda bir yıl bir gün oturduktan sonra özgürlüklerini kazanıyorlardı...” (Pirenne, 2013: 86).

bir hukuki durum olarak görülmemelidir zira şehirli toplumun zihniyetinde yetenekli olan herkesin önüne tüm sosyal imkânlar için herhangi bir engel konulmamıştır (Güran, 2011, s. 55).

Feodal Dönem’de Şehirlerin Doğuşu: Dobb ve Postan’ın Pirenne Tezine Eleştirileri ve Katkıları

Dobb’a göre yeniden ortaya çıkan “kentsel topluluklar”ın tarihsel kökenleri pek açık olmayıp tartışmalıdır.¹⁵ Bunun temel sebebi, mevcut kanıtların yetersizliğine bağlı olarak mutlak bir değerlendirme yapılamaması olduğu kadar aynı kanıtların şehirlere ve ülkelere göre farklı şehir tipleri ortaya koymalarıdır. Konuya ilişkin görüşlerden biri Orta Çağ şehirlerinin anarşi dönemindeki önemlerini kaybetmiş olan ama anarşi ortadan kalkınca yeniden canlanan eski Roma şehirlerinin uzantıları olduğudur. Aynı zamanda birkaç büyük şehrin, barbar istilaları döneminde de kurumlarının devamlılığını korumuş olmaları muhtemeldir. Buna göre ya feodal askeri birlikler ve dinsel kuruluşlar bu eski merkezlerde varlıklarını korumuş ve daha sonra bunların çevresinde ayrı bir şehir hayatı kurulmuş olabilir ya da Orta Çağ şehirleri eski ve hemen hemen terk edilmiş durumdaki kentsel alanlarda kurulmuş olabilir. Bununla birlikte bu eski şehirlerin varlıklarını koruyup sürdürmeleri görüşü genel bir açıklama için yeterli değildir. Zira konu üzerinde uzman otoritelerin çoğu Orta Çağ’ın “karanlık” (barbar istilaları) dönemde gerçekleşen olayların şehir hayatı üzerindeki etkilerinin eski şehirlerin uzantılarından yeni şehirlerin oluşmasını olanaksız kılacak kadar yıkıcı olduğu görüşünde birleşmektedirler. Unutulmaması gerekir ki günümüz perspektifinden önemli olan yerleşim alanlarının veya yapıların ve hatta nüfusun bazı unsurlarının kendini koruyup sürdürmesi değil, kurumların ve yaşam tarzlarının sürekliliğidir. Bu bağlamda belli başlı birkaç Roma yerleşim merkezinde böylesi bir süreklilik olmuş olabilir ama bunun genel bir olgu olduğu kabul edilemez. Nitekim E. Lipson’ın belirttiğine göre Roma dönemi İngilteresi’nin şehirleri ile Sakson dönemi İngilteresi’nin şehirleri arasında bir gelişim sürekliliğinde bahsedilemez. Genel olarak eski şehirler terk edilmiş ve eğer yangından harap olmamışsa içinde yaşayanlar başka yerlere göçmüşlerdir. Bu durum Londra ve Canterbury’nin bile kaçınmadığı bir yazgı olmuştur (Dobb, 1992, s. 66). Çoğunlukla söz konusu topluluklar, IX. yüzyıldan sonra ortaya çıkmış olup yapısal olarak yeni tiplerdir (Dobb, 1992, s. 66-7). Bunlar Roma döneminden kalma bir şehir çevresinde kurulmuş olsalar bile, bu oluşumun o tarihte mevcudiyeti farklı bir açıklamayı gerektirir. Bir başka görüşe göre bu dönem şehirleri tamamen kırsal kökenlidir. Hundred gibi bazı kırsal birimlerdeki belirli nüfus yoğunlaşmaları zamanla şehir boyutuna ulaşmıştır. Nitekim köy toplumu ile şehir toplumu arasında ve özellikle eski hundred mahkemeleri ile sonraki dönem şehir mahkemeleri arasında bir sürekliliğin bulunması bir gösterge olarak kabul edilmektedir. Kıta Avrupası’nda şehirlerin kökenini kırsal bucaklara (landgemeinde) bağlayan görüşler de bulunmaktadır. Şehirler, feodal toplum yapısı içinde

¹⁵ Dobb “şehirler meselesi”ni, feodalizmden kapitalizme geçiş tartışmaları içinde ele almıştır. Söz konusu tartışmalar için şu kaynaklara bakılabilir: Hilton (1984) ve Dobb (1992). Bunlardan Hilton’da (1984: 17-9) “şehirler meselesi”ne genel çizgileriyle kısaca değinilmiştir.

geliştiklerinden şehirlilerin feodal beylerle muhtelif türde bağımlılık ilişkileri devam etmiştir. Vatandaşlık için gerekli nitelik, esas olarak toprak ve tarımla ilişkilendirilmiştir yani şehir sınırları içinde toprağa sahip olmak gerekli kabul edilmiştir. Ticaret, şehir halkının benimsediği başlıca uğraş haline daha sonraları gelmiştir. Eski köy ile daha sonraki şehir arasındaki kesin çizginin, belirli bir dönemde içinde oturanları korumak için yapılan surlar olduğu söylenebilir zira bunlar böylece birer oppidum (tahkim edilmiş yer) haline gelmişlerdir. Bu açıklamanın geçerli olduğu durumlarda bile “Kırsal kökenli bir topluluk, gelişim sürecinin bir noktasında niçin ekonomik temelli olarak ticaret ve el sanatlarını benimsedi?” sorusu yanıtız kalmaktadır. Başka bir deyişle Dobb’a göre, şehirlerin kökeni hususunda köy ile devamlılık olduğu görüşü bu geçişi hiçbir biçimde açıklayamamaktadır.

Pirenne’in tezine dayanan üçüncü bir açıklamaya göre şehirlerin tüccar kervanlarının konaklama yerlerinde kurulduğu ileri sürülmüştür. Başlangıçta bir panayırdan diğerine veya bir feodal malikânedен ötekine dolaşan ve korunma amacıyla kervanlar halinde gezen “çerçi veya seyyar satıcılara benzeyen pek yoksul bir grup” olan gezginci tüccarlar, zamanla sürekli konaklama yerleri kurmuşlardır (Dobb, 1992, s. 67). Böylesi konaklama yerleri olarak da ya Roma döneminde yapılan yolların kesişme noktalarında olmaları nedeniyle eski Roma şehir alanlarını ya feodal şatoların korunaklı duvarlarının dibini ya da hem kendilerini korumak hem de müşteri bulmak amacıyla manastır çevrelerini seçmişlerdir. Daha sonraları, bu ticari yerleşimleri daha iyi korumak için çevresine duvar çekmişler ve bu küçük burgun duvarını mevcut şatonun surlarıyla birleştirmişlerdir. Şatonun surlarıyla birleşmek, onlara daha önce sahip olmadıkları ayrı bir kimlik ve belirli bir askeri avantaj da kazandırmıştır. Bu tür yerleşimler çoğu kez biraz büyüyüp nüfuzları artınca para ödeyerek veya kredi karşılığında kraldan belirli ayrıcalıklar ve korunma hakkı da elde etmişlerdir. Bu kapsamda İngiltere’deki Alman ve İtalyan tüccarlar belirtilebilir. Kralın verdiği bu ayrıcalıklar, onların feodal otorite ve yükümlülüklerden kısmen azade olmalarını sağlamıştır. Belli bir süre sonra da kervan günlerinin gevşek birliği muhtemelen daha resmi hanse ve loncalara dönüşmüştür. Bu örgütlenme, sadece feodal yargıdan muafiyet değil aynı zamanda mahalli ticaret üzerinde de bir dereceye kadar denetim hakkı iddia etme gücü vermiştir. Bu da onları kaçınılmaz olarak yerel lord ile keskin bir ihtilafa sürüklemiştir.

Dördüncü görüşe göre şehirlerin gelişmesi feodal otoritenin onlara tanıdığı korunma hakkı ile ilişkilidir. Bu açıklama bir önceki görüşle mutlak bir uzlaşmazlık niteliğinde değilse de son derece önemli bir ayrımı vurgulamaktadır. Bu görüşe göre şehirler kendiliğinden oluşmaktan ziyade feodal inisiyatifle, lordların kendi amaçları uğruna kurulmuşlardır. Asker besleyen feodal organizasyonlar, ihtiyaçlarını karşılamak için tüccar ve zanaatkârlara gereksinim duymuşlardır. Böylece nüfusun bir efendiye bağlı olmayan başıboş unsurlarını kendilerine çekmişlerdir. İnsanları kendi koruyucu güvencesi altına alma

hakkına sahip olan kilise ve manastırlar yasaların egemen olmadığı çağda, her türden göçmenler ve kaçaklar için doğal birer sığınak işlevi görmüştür. Bu kimseler, kilise ve manastır topraklarında ayrı bir dindışı topluluk oluşturarak yan işlerle uğraşmışlar ve bunun için de oradaki yerleşme merkezi pazar olarak kullanılmıştır. Bazen lord kendi çıkarı için bir pazar kurmak istediği zaman yeni gelenlere özel ayrıcalıklar tanıırken bazen de bu kişilere tanınan güvence feodal yargıdan belli bir ölçüde bağışık olma niteliğine bürünmüştür. “Garnizon kuramı” da bu görüşe yakındır. Bu kuram da şehirlerin “zor zamanlarda” birer sığınak işlevi gördüğünü ileri sürer. Buna göre civarda yaşayanlar zor duruma düştükleri zaman, bu şehirlerin içine sığınmışlardır.¹⁶ Başlangıçta şehirde lordların ikametgâhları ve maiyeti mevcut olmuştur (Dobb, 1992, s. 68). Örneğin 1086’da İngiltere’de Kral William’ın emriyle malikâne sahiplerinin mal ve mülklerinin sayımının yapıldığı dönemde, Chichester ve Canterbury şehirlerinin ilkinde 44 ayrı manora ait 100, ikincisinde ise 11 manora ait 200 ev bulunduğu belirtilmektedir (Dobb, 1992, s. 68-9).

Dobb’a göre mevcut sınırlı bilgi nedeniyle şimdilik Orta Çağ şehirlerinin gelişimi konusunda eklektik nitelikte bir açıklamayla yetinilmelidir. Böylesi bir açıklama muhtelif durumlarda farklı değişkenlere ağırlık verecektir. Bazı İngiliz şehirleri bir kalede ya da nehir ağzında kuruldukları için ticaret merkezi durumuna gelip gelişmişlerse de tamamen köy kökenli olabilirler. Örneğin Manchester, bir köyün büyümesiyle şehir halini almıştır ve kasaba statüsü kazandıktan sonra bile bir süre ticari olmayan yapısını koruyarak, kendi içinde tutarlı biçimde tarımla bağını koparmamıştır. Cambridge ise Birmingham gibi birkaç köyün birleşerek eski bir şato ve karargâhın yakınına yerleşmesiyle kurulmuştur. Bununla birlikte Cambridge’in bir nehir kıyısında kurulmuş olması, kuşkusuz daha sonraki gelişiminin temel belirleyicisi olmuştur. Aynı durum Oxford için de geçerlidir. Glasgow’un ise büyük ticaret olanağı yaratan kutsal St. Ninian türbesi dolaylarındaki dinsel toplulukların bulunduğu yerde kurulduğu belirtilmektedir. Norwich, konumunu ağırlıklı olarak Danimarka etkilerine, İskandinav tüccarlarının erken tarihlerde buraya yerleşmesine ve Kuzey Avrupa’ya bağlı ticaret yolunun üzerinde olmasına borçludur (Dobb, 1992, s. 69). Doğuya doğru gidildikçe kentsel yoğunluk seyrekleşse de doğuda da ticari öneme sahip şehirler yok değildir; Bohemya’da Prag, Polonya’da Krakow ve Rusya’da Novgorod ve (parlak geleceği Baltık Denizi’nden içerilere doğru yönelen ticari rotalara bağlı olan) Kiev gibi şehirler X. yüzyılda pazar merkezlerini veya nehirlerin geçiş yerlerini ve önemli yolları koruma amacıyla kurulmuştur (Di Girolamo, 2014, s. 155-6). Roma döneminde kentsel yerleşim yerlerinin kalmadığı İngiltere’de ise kentsel ağ ancak Orta Çağ ortalarında şekillenmiştir. Adanın güney ve batı kıyılarına uğrayan ticaret rotalarına rağmen, bu küçük veya orta ölçekli merkezler çok ağır bir şekilde gelişse de XII. ve XIII. yüzyıllar arasında oldukça yoğun bir kentsel ağ oluşturur hale gelmişlerdir. XIV. yüzyıl başında İngiltere’deki tek büyük ölçekli şehir, 30 ilâ 40 bin nüfusuyla Pisa, Pavia

¹⁶ Weber’e göre “gamizon kuramı” F. W. Maitland’e aittir. Buna göre, şehrin kökenleri kaleye, kalesi bulunan kasabaya veya özel olarak kalenin bakımıyla görevli özgür insanlardan oluşan bir yapıya kadar gider (Weber, 2010).

ve Roma düzeyine ulaşmış olan Londra'dır (Di Girolamo, 2014, s. 156). Londra'nın gelişmesi konusunda da Pirenne'in açıklamaları geçerli görünmektedir. Londra'da Ethelred döneminde (978-1016) Alman tüccarların yerleşim yerlerinin bulunduğu söylenir. Diğer taraftan toprağa bağlı olmayanları ve kaçakları çekmekte tahkim edilmiş yerleşimlerin ve dinsel kurumların sağladığı koruma da rol oynamıştır. Aynı şey IX. yüzyılda Roma surlarıyla çevrili küçük bir adadan başka bir şey olmayan Paris ve Cenevre gibi kıta Avrupası şehirleri için, oldukça eski zamanlardan beri yabancı tüccar topluluğu barındıran Rhine üzerindeki Köln gibi şehirler ile Bremen, Magdeburg, Ghent ve Bruges gibi Alman veya Flaman şehirleri için de geçerlidir. Buna karşılık tamamen tüccar ve zanaatkâr gruplarından kaynaklanan önemli şehirler de vardır. Bu gruplar bir manastırın ya da şatonun surlarının dibine sadece askeri korunma sağladıkları veya mevcut bir ticaret yolunun üzerinde buldukları için değil, bu feodal kuruluşun ihtiyaçlarını karşılamak üzere belirli ayrıcalıklar elde ettikleri için yerleşmişlerdir. Örneğin Fransa'daki Aziz Denis Manastırı, XI. yüzyılda sığınma hakkı olan bir alan yaratarak etrafına belli bir nüfus kitlesini çekmiştir. Bir kasabayı içine alacak büyüklükteki alanın köşelerine dört tahta haç yerleştirilmiştir (Dobb, 1992, s. 69). Kral I. Philip, bu şekilde işaretlenmiş alanın içindekilere; dışarıda yargılanmak, askerlik hizmeti yapmak ve vergi vermek yükümlülüklerinden muafiyet tanımıştır (Dobb, 1992, s. 69-70). İngiltere'de Durham, Aziz Albans, Abingdon, Bury St. Edmunds ve Northampton gibi şehirler, şato ve manastırların çevresinde kurulmuştur. Wales sınırlarında Norman baronlukları sınırı sabitleştirmek ve takviye etmek üzere tüccar ve zanaatkârları çekip şehirler oluşturabilmek için özel ayrıcalıklar tanımışlardır. Domesday Survey'den elde edilen bilgilere göre Bury'de fırıncılar, biracılar, terziler ve kunduracılar gibi muhtelif zanaatlardan oluşan bir topluluk her gün ermişi, manastırın başrahibini ve biraderleri iş için ziyaret etmiştir. Burada Norman istilasından önce ticari faaliyetlerde bulunduğu ve bir darphanenin mevcudiyetine dair kanıtlar bulunmaktadır (Dobb, 1992, s. 70).

Dobb (1992), X. yüzyıldan itibaren Batı Avrupa şehirlerinin canlanmasına ilişkin Pirenne'in tezleriyle ilgili bazı değerlendirmelerde bulunmuştur. Bunlardan ilki, Pirenne gibi Akdeniz ticaretinin canlanmasının XI. ve XII. yüzyıllarda kıta ticaretinin ve şehir hayatının canlanmasında önemli rol oynadığını kabul etmesidir. Bu bağlamda bu süreçte feodal kurumların büyümesinin ve görevli sayısının artmasının başka yerlerden getirilecek olan mallara talebi arttırarak ticaretin canlanmasına büyük ölçüde katkıda bulunduğunu ve kentsel toplulukların oluşması için mıknaş işlevi gördüğünü belirtmiştir. İkinci olarak şehirlerin, Pirenne'in ileri sürdüğünün tersine tüccarlar tarafından oluşturulmuş yarı bağımsız topluluklar değil de feodal kurumların inisiyatifleriyle kurulmuş olması olasılığının üzerinde durmayı gereken bir ayrım yapma gereğini ortaya çıkarmaktadır. Bu ayrım, Pirenne'in açıkladığı şekilde olsun, XIII. yüzyıl Fransası'nda köylere verilen imtiyazlarda olduğu gibi olsun, feodal toplumdan bağımsız "özgür şehir" olarak kurulan şehirler ile bir feodal otoritenin inisiyatifi ile kurulan veya kurulduktan hemen sonra bir beye

bağlı hale gelen ve feodal toplumun bir ögesi olarak feodal çıkarlara hizmet eden birey ya da topluluk halinde feodal yükümlülükleri bulunan şehirler arasında yapılmalıdır (Dobb, 1992, s. 70). Böylece bağımlı şehirler ve bağımsız şehirler şeklinde yapılacak bir ayırım, köylerin büyümesinden oluşmuş şehirler veya bir Roma şehrinin çevresinde veya ticaret yolunun kavşağında kurulmuş şehirler diye yapılacak ayırımdan çok daha uygun olacaktır (Dobb, 1992, s. 70-1). Kuşkusuz, kesin bir ayırım çizgisi çizilemez. Şehirlerin çoğu bu özelliklerden birkaçını aynı anda taşıyan melez tipler olmuştur ve tek bir kategoriye sokulmaya olanak vermeyecek nitelikler taşımışlardır. Dahası, zamanla bu sınır çizgisi değişmiştir de. Daha önce bağımlı olan şehirler kendilerini kanıtlayıp belirli ölçüde bağımsızlık elde etmişler, buna karşılık bağımsız şehirlerden bazıları da daha üstün bir feodal otoritenin kontrolüne girerek özgürlüklerinin bazılarını kaybetmişlerdir. Tamamen bağımsız görünüşte olan şehirlerin çoğu başlangıçta özellikle İtalyan şehirlerinde çok sık görülen önemli bir özellik olarak şehir içinde toprak sahibi olan birkaç aristokrat ailenin egemenliğinde kalmıştır. Kabaca söylenecek olursa şehirlerin çoğunluğu tamamen yabancı oluşumlar olarak kurulmayı ya bir feodal kurumun inisiyatifiyle ya da feodal toplumun bir ögesi olarak kurulmuşlardır (Dobb, 1992, s. 71).

Senyörler için de şehirlerin değerli olduğu görülmektedir. Faal bir tüccar ve esnaf topluluğu sayesinde ek bir gelir elde edebilmek ümidiyle pek çok senyör, yeni şehirler kurma yoluna gitmiştir. Ayrıca buraların sakinlerinin sahip olacağı hürriyetleri belirten imtiyaznâmeler bağışlamışlardır. Benzer şekilde, kendiliğinden gelişen şehirler de buldukları arazilerin sahibi senyörlerinden anlaşma ya da satın alma yoluyla imtiyaznâmeler elde etmişlerdir. İmtiyaznâmeler yoluyla şehir topluluğuna bağışlanan özel hürriyetler farklılıklar göstermekle birlikte genel olarak şehirde arazi sahibi olunabilmesi, bunların satılabilmesi ve bunların bağışlanabilmesi haklarını kapsadığı belirtilebilir. Ayrıca bu imtiyaznâmeler sayesinde şehir topluluğu şehir çevresindeki belirli alanla sınırlı olmak üzere ticari tekel hakkına da sahip olmuştur.

Diğer taraftan Postan (1976) “şehirler meselesi”ne farklı bir boyut kazandırmıştır. Postan temel olarak Pirenne’in tezlerini ve bunu tamamlayıcı diğer hipotezleri (yukarıda Dobb’un saydıkları ve benzerlerini) makul bulmuştur. Bununla birlikte bunların sorunla ilgisinin pek de yakın olmadığını ileri sürmüştür. Temel olarak, şehirlerin kuruluşuna ilişkin tezlerin, şehirlerin neden kuruluş yeri olarak belli mevkilerin diğerlerine tercih edilmesini açıklamadığını vurgulamıştır (Postan, 1976, s. 237). Buraların tercih edilmesinde ticareti kolaylaştırmalarının önemli bir etken olmasının belli bir düzeyde açıklama gücüne sahip olmasını makul bulmuş fakat tüm tarihsel durumlarda ticaretin gereklerinin tacirlerin kentsel merkezlerde toplanmasına hizmet ettiğinin varsayılmayacağını belirtmiştir. Öyle ki bazı durumlarda ticaret, şehirler olmaksızın yürümüştür. Bu kapsamda tarih öncesi ticaretin şehri andıran yerleşimlerin dışında yürütüldüğü bilinmektedir. Benzer şekilde modern zamanların ve Orta Çağın kentsel merkezleriyle karşılaştırıldığında

Frizyalı tüccarların ticari faaliyetlerinin şehirlerde yoğunlaştığından emin değiliz. Dorstadt'ın büyük pazar yeri (emporium) kroniklerde balıkçılıkla ve hayvancılıkla uğraşan kırk köyün toplandığı kırk kiliseli bir yer olarak gururla betimlenmiştir. İskandinavlar'ın, hususi olarak Norveçliler'in, ticaret ve baskın seferleri herhangi bir tür şehirden kural olarak gelmemiştir. Çok daha sonra İngiltere'de yün ticareti çoğunlukla ülkenin köylerinde yerleşmiş tüccarların ellerinde olmuştur; daha sonrasına gelindiğinde çoğu kumaşçı küçük kırsal mahallere yerleşmiştir ki bunların çoğunlukla herhangi bir şehir hayatı ve yönetimiyle herhangi bir bağı bulunmamıştır. Benzer şekilde, XVII. yüzyıl ve erken XVIII. yüzyıl İngilteresi'nde çok hızlı büyüyen ticaret bazı mevcut kasabaların nüfusunu kendine çekmiş olabilir fakat bu, XI. ve XII. yüzyıllardaki büyüyen ticaretin etkisine benzer tarzda, çok nadir olarak ticari kasaba türü yeni yerleşimlerin doğumuna yol açmıştır.

Öyleyse ticaretin büyümesi, Orta Çağ şehirleri ağının ortaya çıkışını tek başına açıklama gücüne sahip değildir (Postan, 1976, s. 238). Ticaretin altta yatan bir neden olduğu açıktır fakat ticaretin büyüdüğüne tanık olunan zamanın uygun koşullarında, şehirleri meydana getirmeyi gerekli kılan bir şey olmalıdır (Postan, 1976, s. 238-9). Bu koşulların ne olduğuna dair yapılabilecek tek isabetli tahmin onların esas olarak politik ve yapısal (kurumsal) nitelikte olduklarıdır. Koşullardan biri politik bölünmüşlük olmalıdır ki bu bazı insanları korunaklı duvarların ve kolektif savunmanın korumasını aramaya sevk etmiştir. Bununla birlikte güvenliğin kendisinden bile daha önemlisi, Orta Çağ toplumunun savunma sorunlarıyla başa çıkmak için geliştirdiği siyasi ve askeri aygıtlar olmuştur. Bu aygıtlar, başka türlü, feodal düzeni ortaya çıkaran öğeler olarak tanımlanmıştır. Feodalizm, kuralları ve uygulamalarıyla ticaretin gidişatını dolaylı olarak birden fazla yoldan etkileyebilmiş ancak iki özelliğinin ticari gelişme üzerinde doğrudan bir etkisi olmuştur. İlki kısıtlamadır ki bu, feodal yasayla insan hareketi, mülkün elden çıkarılması ve sözleşme özgürlüğü üzerine getirilmiştir. İkincisi feodal toplumun kendi bireylerini meslekte uzmanlaşmaya yöneltmesidir ki tam zamanlı olan bu meslekler onların içine kolayca giremeyecekleri, kolayca terk edemeyecekleri ve diğer uğraşlarla bir arada yapamayacakları türdendir. Kırsal toplumun ana kitlesinin angaje olduğu, fazlasıyla uzmanlaşılacak iki Orta Çağ mesleği toprağın işlenmesi ile savaşın ve yönetimin yürütülmesi olmuştur. Bu kadar kayıtlanmış bir toplumda, ticaretin işleyişi büyük ölçüde engellenmiştir. Bu yüzden kısıtlamalardan başışıklık sağlanan yerlerde yürütülmüş olmalıdır ve bu yerler toplumun feodal rütbelilerinin dışındaki ellerde yani ne krallar ne de köylülerin ellerinde olmuştur. Orta Çağ şehirleri tam olarak böyledir. “Feodal denizlerdeki feodal olmayan adalar” olarak kabul edilebilirler: Tacirlerin sadece birbirlerinin çevresinde yaşayıp topluca kendilerini savunabilecekleri yerler değil, aynı zamanda onları feodal rejimin egemenliğinden muaf tutan yerel yönetim sistemleri ve hukuk ilkeleri ve statüleri geliştiren veya geliştirebilen yerler. Eğer öyleyse şehirlerin nasıl ve niçin doğup çoğaldıklarının öyküsü sadece ekonomik değil politik ve sosyal terimlerle de anlatılmalıdır (Postan, 1976, s. 239). O zaman öykü, yalnızca şu ya da

bu bölge ya da yörenin ticaretinin ya da nüfusunun nasıl büyüdüğüyle ilgili olmayacak, aynı zamanda bir yörenin, onu feodallaşmış bir köyden ayıran feodal olmayan işaretlerini ya da ayrıcalıklarını nasıl elde ettiğini de anlatacaktır (Postan, 1976, s. 239-240).

En büyük şehirler, sonunda, topraklarında buldukları krallar veya büyük baronlar tarafından kendilerine verilen özgürlükler tüzüğünde tanımlanan ve bir araya getirilen feodal olmayan ayrıcalıklarını almışlardır. Şehirlerin yükselişinde ve gelişmesinde tanınmış imtiyazların rolü o kadar önemlidir ki, Orta Çağ lordları ara sıra tüm kentsel niteliklerden yoksun, hatta tamamen bakir araziler üzerinde sadece onlara kentsel özgürlükler imtiyazları vererek tamamen yeni kasabalar veya köyler yaratmaya çalışmışlardır. Bu yeni kasabalardan bazıları, örneğin Eynsham'ın rahiplerinin Oxford-Gloucester yolu boyunca çok sayıda çiftlik evi oymak ve onlara bir kentsel ayrıcalıklar imtiyazı vererek kurdukları yeni kasabalar gibi, ölü olarak kalmıştır. Bununla birlikte yeni kasabaların çoğu kök salmış gibi görünmektedir. Eski şehirlerde olduğu gibi onların durumunda da, tüzük ve özgürlükleri kentsel gelişmenin temel ön koşullarını içermiştir.

Mevcut imtiyaz belgeleri bunların ön koşullarının ve evrimlerinin izlerini anlamamıza imkân sağlamaktadır. Bunların en önemlileri mülklere ve statülere ilişkindir. Orta Çağ şehirlerindeki mülk sahipleri (householders) veya bilinen adlarıyla burjuvalar (burgesses) kişisel olarak özgür kabul edilmişler ve topraklarını, Romalı mülklerin temsil ettiği tam sınırsız mülkiyet kavramına çok yakın olan tamamen özgür bir unvan olan burgage imtiyazı (burgage tenure) ile ellerinde tutmuşlardır.

Çoğu şehrin nihayetinde elde ettiği bir başka özgürlük, mali otonomluk veya krallık veya feodal görevlilerin müdahalesinden ya da kontrolünden özgürlük niteliğinde olmuştur. Böylesi bağımsızlık kuralı olarak “fırma burghi” formunu almıştır ki bu, şehir halkına krala karşı mali yükümlülüklerini toplu olarak, kendilerinin topladıkları sabit bir yıllık meblağ ile yerine getirme hakkı vermiştir. Vergilendirme hakkını elde etmeleri ise tam ve daha genel bir özyönetim yolunda atılmış bir adım olmuştur (Postan, 1976, s. 240). Sonraki gelişmeler tüzel kişiliğe sahip belediyelerin ortaya çıkışı olmuştur.

Yukarıda anlatılanlar değerlendirildiğinde Postan'ın “şehirler meselesi”ne katkısının Pirenne ve Dobb'un perspektiflerinin ötesine geçen bir nitelikte olduğu söylenebilir. Sonrakiler meseleyi iktisadi süreçler çerçevesinde ele alırken merkezi otoritenin yokluğunun yol açtığı siyasal ve kurumsal yapı boşluğunun önemini farkına varamamışlardır. Kapitalizm öncesi yapılarda piyasa kurumunun egemenliği tartışmaya açıktır ve iktisadi faaliyetler toplumsal faaliyetlerin içine gömülenmiştir (Haldon, 1993, s. 43-44). Şehirlerin varlığı, canlanan ticaretin nefes alıp semireceği limanlar işlevini görmüştür. Feodal ayrıcalıklar şemsiyesi altında ortaya çıkan bu sürecin değişkenleri sadece iktisadi nitelikteki değişkenlerden oluşmamıştır. Başka bir deyişle dönemin yeni yeni gelişen şehirlerinin, imtiyazlarının şartlarının (başta

feodal otoriteye vergi vermek gibi) niteliği dikkate alındığında birer feodal kurumlar olduğu kabul edilmelidir.¹⁷ Böylece feodal yapıda yapısal değişimlere yol açtıkları da aşikârdır.

Feodal Dönem'de Şehirlerin Doğuşu: Güncel Literatür

Bu alt bölümde “mesele” üzerine katkısı olduğunu düşündüğümüz güncel çalışmalara yer verilecektir. Dahası, güncel çalışmaların “mesele” üzerine yukarıda yer verdiğimiz Pirenne, Dobb ve Postan'ın görüşlerine katkıları ve eleştirileri noktalarından değerlendirilmesi yapılacaktır.

H. Galinie'in Fransa'nın Tours şehri üzerine yazılı kaynaklar dikkate alınarak yapılmış çalışmasında, “mesele” üzerine çelişkili fakat önemli sonuçlara ulaşılmıştır. Tours bölgesinde kentsel canlanmanın ilk izi olarak 918 yılında İskandinav saldırılarına karşı Saint Martin Manastırı tarafından bir kale (castrum) inşa edilmesi belirtilmektedir. Kale inşasının hemen akabinde bir banliyö (suburbium) ortaya çıkmıştır ki burada ne kont ne de piskoposun otorite sahibi olduğu anlaşılmaktadır (Galinie, 1988, s. 58). Başrahipler kendi mülkleri için düzenli olarak kraldan ayrıcalıklar ve bağışlıklar elde etmişlerdir. Böylece banliyö, zaman içinde kamu kontrolüne tabi hale gelmiştir. Manastırın çevresinde surların inşası şehir ve manastır arasındaki ilişkide radikal bir değişikliğe yol açmıştır. 918 ve 919 yıllarında manastır, önce kendi müstahkem çevresinin ve ardından kaleyi Loire'a bağlayan bir arazi şeridinin imtiyazını genişletmiştir (Galinie, 1988, s. 59). Galinie'ye göre “yeniden doğuş” X. yüzyılda başlamış olup sebebi de ekonomik değil politik niteliktedir. Dahası, özel bir yerleşimin kurulmasına yol açan gelişmenin Saint Martin (manastır) ile Loire arasında zanaatkâr ve tüccarın yoğunlaşması değil, tam tersi olduğunu kabul etmiştir. Burada vurguyu açıklanması gerekenin “niyetin/iradenin ne olduğu” hususu üzerine yapmıştır. Bu durumda 918 ve 919 yıllarında manastır bölümünün, terimin modern anlamıyla bir şehir kurmak için kasten yola çıktığının varsayılmasının makul olup olmadığını değerlendirmiş ve kesin olarak böylesi bir niyetin varlığını kabul etmemiştir. Nihai olarak, yönetsel olarak olabildiği kadar büyük bir özerklik derecesinin güvence altına alınmasına çalışıldığı değerlendirilmesinde bulunmuştur (Galinie, 1988, s. 60). Buna bağlı olarak, şehir modelinin, teklif edilmiş olsun ya da dayatılmış olsun, yerel toplum tarafından sürdürülemez olduğu zira onların gereksinimlerinin farklı olduğu sonucuna ulaşmıştır (Galinie, 1988, s. 61). Görüldüğü üzere Galinie, “mesele” üzerine her ne kadar nispeten bulanık/muğlak sonuçlar elde etmiş olsa da Postan'ın görüşlerini destekler niteliktedir.

¹⁷ Oyan (1998: 48), Postan'ın değerlendirmelerine yönelik eleştirisinde onun “mesele”nin siyasi ve kurumsal yönlerini açığa çıkarmasını hafife alarak dönemin şehirlerinin sadece feodal ekonomin bir türevi olduğunu kabul etmiştir. Hilton (1979) da Postan'ı eleştirmiştir. Postan'a yönelik İngiltere özelinde şehirlerin yönetsel ve kurumsal yönlerden getirdiği eleştirilerinde Hilton, Postan'ın şehirleri “feodal bir denizde feodal olmayan adalar” (*nonfeudal islands within a feudal sea*) olarak görmesinin kabul edilemezliğini tarihsel bilgilerle göstermeye çalışmıştır. Bununla birlikte “şehirler meselesi”ne değinmemiştir.

Almanya’da Ren bölgesinde (Renanya/Rhineland) yürütülen kazı çalışmalarında elde edilen arkeolojik bulgular bölgedeki Orta Çağ şehirlerinin Roma kökenli ya da Roma şehirlerinin sonradan iskânıyla ortaya çıktığını göstermektedir (Janssen, 1988). Bu temel ayrımın dışında üç grup şehrin bulunduğu belirtilmiştir. İlki, Lübeck örneğinde tahminen uzun mesafe ticaretine bağlı olarak ortaya çıkanlardır. Çalışmada bu tahmin dışında böylesi şehirler için başka bir değerlendirme yapılmamıştır. İkincisi, Paderborn ve Duisburg gibi imparatorluk veya dini otoritelerin inisiyatifiyle kurulanlardır. Üçüncü ve sonuncusu ise Orta Çağ’ın sonlarında soylular (prensler) tarafından kurulanlardır ki “mesele” ile ilgisi bulunmamaktadır. Paderborn’un, Roma kökenli olmaksızın erken Orta Çağ’da Ren bölgesinde imparatorluk veya dini güç merkezi olarak yükselen şehirlerden biri olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca şehir, istikrarlı bir şekilde genişleyen önceki yerleşim yerlerinin gelişme çizgisini izlememiştir. Bu gelişim, daha ziyade VIII. yüzyılda burada inşa edilen dini kurumların benzeri görülmemiş birikiminin ikincil bir sonucudur. Yapılan kazılar, VIII. yüzyıl öncesinde zaten buranın bir yerleşim kompleksi olduğunu göstermektedir. Böylesi merkezi yerler köken olarak kilise hizmeti vermiştir. Öyle ki altında dini kurum ve binaların izleri bulunan önceki yerleşim yerleri bu duruma işaret etmektedir. Bu bağlamda, bir kilisenin yerinde daha eski bir Orta Çağ yerleşiminin kalıntılarının keşfedildiği Eichstatt belirtilmektedir. Büraberg örneğinde VIII. yüzyılın başlarında büyük bir yerleşimden bahsedilebilir ki bir misyoner olan Aziz Boniface burayı bir piskoposluğun kuruluş yeri olarak seçmiştir. Bu örnekler göstermektedir ki erken dönem ruhani ve dünyevi merkezler birçok durumda erken bir Orta Çağ kentinin kökenini oluşturmuştur. Diğer taraftan Janssen (1988), Roma kökenini dikkate alarak Ren ve Tuna bölgelerinde Orta Çağ şehirlerinin yeniden doğumunu iki farklı koşula bağlamıştır. Bir yanda Roma şehirlerine uzanan şehirler vardır. Diğer yanda Roma yerleşiminin bulunmadığı lokasyonda gelişenler. İlk gruptakiler Roma geleneğindeki Ren bölgesi şehirleridir: Xanten, Cologne, Trier, Koblenz ve Mainz. Bu grupta, Roma şehir alanı erken Orta Çağ’da boş kalırken Orta Çağ şehri farklı bir lokasyonda büyümüştür. Xanten böyledir. Böylesi ideal koşullar altında Roma ve erken Orta Çağ kanıtları açıkça birbirinden farklıdır. Bu tatmin edici arkeolojik duruma tezat bir şekilde Cologne, Trier ve Mainz’daki Orta Çağ katmanları Roma katmanlarının üstüne binmiştir. Son olarak Duisburg, Roma geçmişi olmayan Ren’de IX. yüzyılda gelişen bir kentsel yerleşim olmuştur. Bu yerleşim yerindeki politik güç erken tarihte kraliyet sarayı tarafından temsil edilmiştir. Kralın burada bulunması, gelecek vaat eden gelişmenin temelini oluşturmuştur. Janssen’in (1988) bulguları Pirenne’i neredeyse hiç desteklemeyen, Postan’ın tezlerini hiçbir şekilde desteklememekte ve eklektik niteliğiyle Dobb’u haklı çıkarmaktadır.

İngiltere’de şehirler üzerine 600-1066 dönemini kapsayan bir araştırmada, bu dönemde burg imtiyazı (borough charter) verilmediği ortaya koyulmuştur (Hill, 1988, s. 8). Araştırmadan elde edilen bu bulgu, İngiltere özelinde “mesele”ye ilişkin Postan’ın görüşlerinin geçerli olmadığını göstermektedir. Bununla

birlikte İngiltere'de şehirlerin özerklikleri üzerine 1066-1832 döneminde 555 burlga ilgili arşiv kaydının incelendiği bir çalışmada XII. yüzyılda bazı tüccar yerleşimlerinin (burglarının), krala daha yüksek yıllık vergi ödemek karşılığında özerklik (charters of liberty) elde ettikleri tespit edilmiştir (Angelucci, Meraglia ve Voigtlander, 2021, s. 1). Bu tespit de, yine İngiltere özelinde “mesele”ye ilişkin Postan’ın görüşlerinin geçerli olmadığını göstermektedir.

Esasında İngiltere, Roma sosyal formasyonunun çöküşü sonrasında şehirlerin yeniden doğuşu konusunda farklılık arz etmektedir. Şöyle ki İngiltere’de kentsel gelişim erken X. yüzyılda merkezi yönetimin (krallığın) girişimiyle ivme kazandırılmış olup bu dönemde İngiltere’de Kıta Avrupası’ndan daha fazla sayıda burh ve port anlamında “şehir” bulunduğu belirtilmektedir (Nicholas, 2014, s. 67).¹⁸ Bu kapsamda Winchester ve Hamvih şehirlerinin geç IX. yüzyıl planlanmasının merkezi ve teşkilatlanmış otoriteyi gerektirdiği anlaşılmıştır. Burada önemli olan husus her iki şehrin planlarında, Karolenj yönetimiyle olan bağlantıların politik kurumların genişletilmesinde ve daha geniş kapasite yaratılmasında emporia (periyodik pazar yerleri) gibi bir kritik kurumun onaylandığını göstermesidir. Bu anlamda, X. yüzyılın kentsel devriminin, İngiltere özelinde, iki yüzyıllık gelişmeye, Karolenj fikirlerinin ithaline ve Vikingler dönemindeki politik fırsatçılığa çok şey borçlu olduğu belirtilmektedir (Hodges, 1988). Crabtree’nin (2018) belirttiğine göre Winchester’deki şehir planlaması dönemin İngilteresi’nin Wessex Krallığı egemenliğindeki diğer bölgelerinde de uygulanmıştır. Bu bağlamda arşiv belgelerinde 911-914 döneminde burglar temelinde bir stratejik plandan (the Burghal Hidage) bahsedilmektedir ki buna göre burglar arasının en fazla 65 km olması öngörülmüştür. Bununla birlikte burgların hepsinin sonradan birer şehre dönüşmediği anlaşılmaktadır. Bazıları kaleler (forts) ya da duvarlarla güçlendirilmiş köprübaşları (fortified bridgeheads) niteliğinde çok küçük siteler olarak kalmıştır. Görüldüğü üzere, İngiltere özelinde şehirlerin ticaretin canlandırılması için emporia alanlarına sahip şekilde planlanması Pirenne’in “mesele”yle ilgili görüşlerini destekler niteliktedir.

İtalyan şehirleri de “mesele” özelinde İngiltere şehirleri gibi farklılık arz etmektedir. Bu kapsamda ilk olarak İtalyan şehirlerinin Roma sosyal formasyonunun çöküşü sonrasında varlıklarını korudukları belirtilebilir (Waley ve Dean, 2014). Bu yönüyle Pirenne’in tezlerine uymamaktadırlar. X. yüzyıl itibarıyla ise İtalyan şehirlerinde soyluların ağırlığının artık ticaret ve zanaatla iştiğal eden çoğunluk tarafından dengelenir durumda olduğu görülmektedir. Şöyle ki bu tarihlerde hemen hemen tüm şehir sakinleri neredeyse özgür ve çok küçük de olsa şehir meclislerinde ve daha alt idari görevlerde yer alır durumdadırlar (Lopez, 1995, s. 66). Bu benzersiz politik ve sosyal koşullar, İtalyan şehirlerinin nüfus artışı ve tarımsal canlanmaya karşı Avrupa’nın geri kalanından daha hızlı reaksiyon göstermesine imkân sağlamıştır. Belge

¹⁸ *Burh*, müstahkem mevki ve *port*, sıklıkla surlarla çevrilmiş ve bir pazarı olan ticarete münhasır yerleşim anlamında kullanılmıştır.

yetersizliğine bağlı olarak X. ve XI. yüzyıllarda tüccarları soylulardan ayırmanın pek imkânı bulunmasa da XII. yüzyılda İtalya’da statüden çok servete dayalı olarak hepsinin “kodamanlar” (magnates) olarak birleştiği görülmektedir. Bu nedenle tüm kent topluluğunun şehrin efendisini devirmesi veya satın alması ve yönetimin “kodamanlar”ın eline geçmesi nispeten kolay olmuştur (Lopez, 1995, s. 67). Bu kolaylıkta İtalya’da bazı piskoposların IX. yüzyılda kendilerini kontlardan bağımsız kılacak ayrıcalıklar elde etmeleri de belirleyici olmuştur. X. yüzyıl itibarıyla piskopos şehre hükmeder duruma gelmiştir. Zayıflayan krallar kontların güçlerini dengelemek için artan bir şekilde bu süreci hızlandırmaya yönelmişlerdir (Nicholas, 2014, s. 78). İtalya’da kırsalda olduğu gibi kentsel canlanma da istikrarlı nüfus artışı tarafından körüklenmiştir (Lopez, 1995, s. 68). Görüldüğü üzere İtalyan şehirlerinin Roma sosyal formasyonunun çöküşü sonrası gelişiminde “özerkliğe” kavuştukları XII. yüzyıl dikkate alındığında “mesele” bağlamında ikinci farklılıkları olarak Postan’ın tezine de uymamaktadırlar. İtalyan şehirleriyle ilgili “mesele” bağlamında en uygun açıklamanın Dobb’un eklettik görüşü olduğu söylenebilir.

Elde edilen sonuçlara “mesele” bağlamında ihtiyatlı yaklaşmakla birlikte Avrupa’da 800-1500 döneminde şehirlerin gelişmesiyle ilgili ampirik ve teorik nitelikteki bir çalışmada temel olarak nüfus ve ekonomik gelişmenin şehirlerin yeniden doğuşuna yol açtığı sonucuna ulaşılmıştır (Jedwab, Johnson ve Koyoma, 2020). Avrupa’da 1000 yılı dolaylarında hem şehirlerin sayısının hem de mevcut şehirlerin nüfusunun artışı şeklinde kentsel bir canlanmanın ortaya çıktığının kabul edildiği çalışmada, 800-1500 döneminde hem toplu olarak kentsel gelişmeyi yönlendirmiş hem de özellikle bazı lokasyonların zamanla kentsel yönden daha da gelişmesini etkileyen faktörlerin; tarımsal fazla hipotezi, uzak mesafe ticareti ve coğrafya olduğu belirtilmiştir. Bunlardan ilki, nehir ve deniz gibi doğal nakliye sistemleri boyunca konumlanmış yerlerde dönemin yüksek nakliye maliyetlerine göre daha düşük maliyetlerin söz konusu olduğudur. Dolayısıyla bu lokasyonlarda kentler/kentleşme ortaya çıktığı ifade edilmiştir. Burada, lordların kendi bölgelerinde merkezi bir otoritenin (devletin) kontrolünün eksikliğine bağlı olarak gıda sevkiyatına yüksek geçiş ücretleri uygulamaları ile ağır saban gibi yeni tarım aletlerinin icadının da tarımsal verim artışına yol açarak kentleşmeyi etkilediği belirtilmiştir. İkincisi, uzak mesafe ticaretinin şehirlerdeki özerk kurumların gelişimine bağlı olarak ortaya çıktığı şeklindedir. Bu kapsamda tüccar loncalarının ticareti düzenleyici ve kolaylaştırıcı etkisinden bahsedilmektedir ki bu loncaların “merkezi otoritenin yokluğunda sivil değerlere uyulmasını sağlayıcı bir güç” işlevi gördüğü vurgulanmıştır. Üçüncü ve sonuncusu ise ticarete elverişli ulaşım/nakliye konumunu ifade etmekte olup bu faktörün süreç içinde şehirlerin konumunu belirleyici öneminin arttığı vurgulanmıştır. Ayrıca, Pirenne’in de bu faktörün öneminin farkında olduğu belirtilmiştir. Jedwab ve arkadaşları (2020) esasında “mesele”yi ele almamışlar ve “mesele”ye ilişkin herhangi bir açıklama getirmemişlerdir. Her ne kadar coğrafya faktörü bağlamında Pirenne’in tezlerini ima etseler de yaptıkları çalışma şehirlerin doğuşunun ve tarihsel gelişiminin belirleyicilerini ortaya koymaktan

ibaret kabul edilmelidir. Öyle ki uzak mesafe ticareti faktöründe iktisadi değişkenler arasında bağımsız değişkenin (şehrin varlığı) bağımlı değişkeni (tüccar loncaları) belirlediğini dahi dikkate almamışlardır.

Avrupa'nın 800-1800 dönemini kapsayan ve şehirlerin lokasyonlarına ilişkin istatistik veriler kullanılarak coğrafyanın Avrupa şehir sisteminin şekillenmesi üzerine yapılan ampirik bir çalışmadaki temel bulgu, coğrafyanın bir mahallin kentsel şansının en önemli belirleyeni olduğudur (Bosker ve Buringh, t.y.). Çalışmada coğrafyanın kentsel sistemin kökeniyle ilgili olarak iki ayrı fakat önemli role sahip olduğu kabul edilmiştir. İlki, bir lokasyonun fiziksel belirlenmesindeki rolüdür ki bu kapsamda “önemli şehir tohumları” (important city seeds) olarak ifade edilen ilgili mahallin tarımsal potansiyeli, nakliye imkânları ve savunma avantajları üzerinden değerlendirme yapılmaktadır. İkincisi ise ilgili mahallin diğer alternatif yerlere göre önemi kriter olarak dikkate alınmaktadır. Pirenne'in de bu kriteri kabul ettiği vurgulanan çalışmanın temel bulgularından biri; mevcut bir şehrin kendi çevresine kentsel imkânlar sunacağıdır (Bosker ve Buringh, t.y., s. 2-4). Başka bir bulgu, coğrafyanın iki önemli rolünün Avrupa kent sisteminin kökenleriyle ilgili olarak önemli olduklarıdır. Bu kapsamda ilk rolün, çalışmanın kapsadığı dönemin başlarında Avrupa'da etkili olduğu belirtilmektedir. İkinci rolün ise maliyetlerin düşüşü, ölçek ekonomilerinin artışı ve nüfus artışına bağlı olarak süreç içinde önem kazanıp XVII. yüzyıl sonrası şehir lokasyonlarının eşit derecede bir belirleyeni halini aldığıdır. Çalışmada elde edilen sonuçlardan biri, şehirlerin ilk rol kapsamında ekonomik motiflerin yanında savunma ve dinsel motiflere bağlı olarak kurulduklarıdır. Bu kapsamda şehirlerin kuruluş yerlerinin manastır gibi dinsel fonksiyona sahip yerlerin yakınları veya stratejik lokasyonlar (nehir geçidi, dağ geçidi veya hakim bir tepe) olduğu belirtilmektedir. Bununla birlikte daha önce bahsedilen ekonomik motifler ve en önemlisi bir yerin ulaşım olanaklarının genellikle bu dini ve savunma amaçlı motifleri gölgede bıraktığı vurgulanmıştır (Bosker ve Buringh, t.y.: 4). Diğer taraftan çalışmada, Avrupa'nın farklı bölgeleri arasında karşılaştırılabilir olmadığı gerekçesiyle imtiyazlar dikkate alınmamıştır (Bosker ve Buringh, t.y., s. 11). Bosker ve Buringh'in (t.y.) bulguları “mesele” bağlamında önemli kanıtlar sağlamaktadır. Şöyle ki tarihsel olarak şehirlerin kuruluş yerlerinin başlarda manastır gibi yerlerin yakınları veya dağ geçidi gibi doğal lokasyonlar olduğu bulgusu Pirenne'i desteklemektedir ki çalışmada bu ifade edilmiştir. Bununla birlikte çalışmada imtiyazların dikkate alınmaksızın analiz yapılması “mesele” bağlamında önemli bir eksikliklerdir.

SONUÇ

Orta Çağ'da Roma sosyal formasyonunun çöküşü sonrası süreçte X. yüzyıl itibarıyla Batı Avrupa'da şehirlerin ortaya çıkışı/canlanması, iktisat tarihinde tartışmalı konulardan biridir. Pirenne'in bu gelişmenin ticaretin canlanmasına bağlı olarak şekillendiği görüşü genel olarak kabul edilmektedir. Dobb, Pirenne'in tezlerini genel itibarıyla kabul etmiştir ve bazı tali katkılarda bulunmuştur.

Diğer taraftan şehirlerin doğuşuna ilişkin geliştirilen tezlerde dönemin şartlarında bir merkezi otoritenin bulunmamasına bağlı olarak mahalli düzeyde devlet kurumlarını barındıran bir yerleşim biriminin bulunmadığı da dikkate alınmalıdır. Bu çerçevede Postan birbirinden kopuk ve bağımsız feodal güç sahiplerinin, tüccarlara siyasi ve kurumsal (yasal) imtiyazlar verilmesi suretiyle şehirlerin ortaya çıkışını sağladıklarını ortaya koyarak “şehirler meselesi”nde büyük fotoğrafın görülmesini sağlayacak bir katkı yapmıştır.

“Şehirler meselesi”nde geline nokta büyük resim ortaya çıkmıştır çıkmasına fakat ortada feodal kurumların dışında yeni bir şey olmadığını belirtmek gerekmektedir. Şöyle ki belli mahallerin şehir olarak ortaya çıkışında ilgili feodal otoritenin tüccarlara ayrıcalıklar vermesi, temelde feodal düzeni kurumsal yönden değiştirecek bir gelişme olarak kabul edilemez. En azından şehirlerin ortaya çıkış dönemi için bu böyledir.

Son olarak bugünkü bilimsel bulgular çerçevesinde iklim faktörünün “mesele” üzerine temel belirleyici olduğu söylenebilir. Şöyle ki Orta Çağ Sıcak Dönemi’nde (900-1200) Kuzey Avrupa’da görülmedik türden ılıman ve istikrarlı bir hava hüküm sürmüştür. Bu gelişme nüfus, ticaret, coğrafya, siyaset ve diğer (dinsel vb.) değişkenlerle birlikte Batı Avrupa’da şehirlerin yeniden ortaya çıkışına yol açan gelişmeleri tetiklemiştir. Buna bağlı olarak iklimin “mesele” üzerine temel belirleyici olduğu tespitimizi yukarıda elde ettiğimiz sonuçlardan ayrı düşünmemek uygun olacaktır. Nitekim arşiv kaynakları ve arkeolojik kazı çalışmaları bulgularına dayalı güncel literatür Pirenne, Dobb ve Postan’ın görüşlerini hem destekleyen hem de olumsuzlayan mahiyettedir. Böyle olmakla birlikte bugünkü iklim üzerine bilimsel bulgular dikkate alındığında Pirenne, Dobb ve Postan’ın görüşlerini “şehirler meselesi”nde iktisat tarihi perspektifinden teorik yönden klasik fakat eksik okumalar niteliğinde saymak gerekmektedir.

YAZAR BEYANI / AUTHOR STATEMENT

Yazar, çalışmanın tümünü tek başına gerçekleştirmiştir. Yazar, herhangi bir çıkar çatışması bildirmemiştir.

KAYNAKÇA

- Ait, I. (2014). Burjuvazi (Tüccarlar, Hekimler, Hukukçular, Noterler). U. Eco (Ed.). *Orta Çağ: Katedraller, Şövalyeler, Şehirler*, (Çev: L. T. Basmacı) içinde (s. 188-193). İstanbul: Alfa Kitap.
- Angelucci, C., Meraglia, S. ve Voigtlander, N. (2021). How merchant towns shaped parliaments: from the Norman Conquest of England to the Great Reform Act. <https://www.aeaweb.org> (Erişim tarihi: Muhtelif tarihler).

- Bloch, M. (2015). *Feodal Toplum* (5. baskı). (Çev: M. A. Kılıçbay). Ankara: Doğu Batı Yayınları.
- Bosker, M. ve Buringh, E. (t.y.). City seeds: Geography and the origins of the European city system. <https://www.aeaweb.org> (Erişim tarihi: Muhtelif tarihler).
- Cameron, R. ve Neal, L. (2003). *A Concise Economic History of the World: From Paleolithic Times to the Present* (4. baskı). New York: Oxford University Press.
- Cohen, G. A. (1998). *Karl Marx'ın Tarih Teorisi: Bir Savunma*. (Çev: A. Fethi). İstanbul: Toplumsal Dönüşüm Yayınları.
- Crabtree, P. J. (2018). *Early Medieval Britain: The Rebirth of Towns in the Post-Roman West*. New York: Cambridge University Press.
- Di Girolamo, C. (2014). İşlenmiş Topraklardaki Artış ve Kırsal Ekonomi. U. Eco (Ed.). *Orta Çağ: Katedraller, Şövalyeler, Şehirler*, (Çev: L. T. Basmacı) içinde (s. 157-160). İstanbul: Alfa Kitap.
- Dobb, M. (1992). *Kapitalizmin Gelişimi Üzerine İncelemeler*. (Çev: F. Akar). İstanbul: Belge Yayınları.
- Fagan, B. (2021). *Küçük Buzul Çağı: İklim Değişiklikleri Tarihin Akışını Nasıl Etkiledi (1300-1850)*. (Çev: Z. Dirihan). İstanbul: Say Yayınları.
- Galinie, H. (1988). Reflections on Early Medieval Towns. R. Hodges ve B. Hobley (Ed.). *The Rebirth of Towns in the West AD 700-1050* içinde (s. 57-62). Oxford: Alden Press Ltd.
- Güran, T. (2011). *İktisat Tarihi*. İstanbul: Der Yayınları.
- Haldon, J. (1993). *The State and the Tributary Mode of Production*. London and New York: Verso.
- Hill, D. (1988). Unity and Diversity –A Framework for the Study of European Towns. R. Hodges ve B. Hobley (Ed.). *The Rebirth of Towns in the West AD 700-1050* içinde (s. 8-15). Oxford: Alden Press Ltd.
- Hilton, R. (1979). Towns in English Feudal Society. *Review (Fernand Braudel Center)*, 3 (1), 3-20. <https://www.jstor.org/stable/40240823> (Erişim tarihi: Muhtelif tarihler).
- Hodges, R. (1988). The Rebirth of Towns in the Early Middle Ages. R. Hodges ve B. Hobley (Ed.). *The Rebirth of Towns in the West AD 700-1050* içinde (s. 1-7). Oxford: Alden Press Ltd.
- Janssen, W. (1988). The rebirth of towns in the Rhineland. R. Hodges ve B. Hobley (Ed.). *The Rebirth of Towns in the West AD 700-1050* içinde (s. 47-51). Oxford: Alden Press Ltd.
- Jedwab, R., Johnson, N. D. ve Koyoma, M. (2020). Medieval Cities through the lens of urban economics. *Regional Science and Urban Economics*, <https://doi.org/10.1016/j.regsciurbeco.2020.103598>.
- Kerov, Y. (2017). Feodal Toplum (16. baskı). *İlkel Topluluk, Köleci Toplum, Feodal Toplum: Kapitalist-Öncesi Biçimler*, (Çev: S. Belli) içinde (s. 139-231). Ankara: Sol Yayınları.
- Lopez, R. S. (1995). *The Commercial Revolution of the Middle Ages (950-1350)*. Cambridge: Cambridge University Press.

- Loughlin, M. (2017). *Kamu Hukukunun Temelleri*. (Çev: D. Ç. Sever ve K. Turanlı). Ankara: Dipnot Yayınları.
- Nicholas, D. (2014). *The Growth of the Medieval City: From Late Antiquity to the Early Fourteenth Century*. New York: Routledge.
- Oyan, O. (1998). *Feodalizm ve Osmanlı Tartışmaları*. Ankara: İmaj Yayınevi.
- Özyüksel, M. (1989). *Feodalite ve Osmanlı Toplumunu*. Bursa: Uludağ Üniversitesi Güçlendirme Vakfı Yayınları.
- Politzer, G. (1993). *Felsefenin Temel İlkeleri* (6. baskı). (Çev: E. Aytekin). İstanbul: Sosyal Yayınları.
- Pirenne, H. (2013). *Ortaçağ Avrupa'sının Ekonomik ve Sosyal Tarihi* (6. baskı). (Çev: U. Kocabaşoğlu). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Pirenne, H. (2014). *Ortaçağ Kentleri: Kökenleri ve Ticaretin Canlanması* (13. baskı). (Çev: Ş. Karadeniz). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Postan, M. M. (1976). *The Medieval Economy & Society*. Middlesex: Penguin Books.
- Sedillot, R. (2005). *Değiş Tokuştan Süpermarkete: Tarih Boyuncu Ticaretin Öyküsü*. (Çev: E. N. Erendor). Ankara: Dost Kitabevi Yayınları.
- Şahinöz, A. (2011). *Neolitik'ten Günümüze Tarım Ekonomi ve Politikaları*. Ankara: Turhan Kitabevi.
- Şenel, A. (1982). *İlkel Topluluktan Uygar Topluma Geçiş Aşamasında Ekonomik Toplumsal Düşünsel Yapıların Etkileşimi*. Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları.
- Tekin, M. (2017). Dünya Tarihi'nde ilk şehir ve Şehir Devleti'nin ortaya çıkışı ve gelişimi. *Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 12 (2), 17-30.
- Tilly, C. (1990). *Coercion, Capital, and European States AD 990-1990*. Cambridge: Basil Blackwell Ltd.
- Tomar, C. (2009). Sarasinler. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* içinde (cilt 36, s. 116-117). <https://islamansiklopedisi.org.tr/sarasinler> (Erişim tarihi: Muhtelif tarihler).
- Uğurlu, Ö. (2010). Kentlerin Tarihsel Gelişimi. Ö. Uğurlu, N. Ş. Pınarcıoğlu, A. Kanbak ve M. Şiriner (Ed.). *Türkiye Perspektifinden Kent Sosyolojisi Çalışmaları* içinde (s. 25-69). İstanbul: Örgün Yayınevi.
- Weber, M. (2010). *Şehir: Modern Kentin Oluşumu* (9. baskı). D. Martindale ve G. Neuwirth (Ed.). (Çev: M. Ceylan). İstanbul: Yarıncılık.
- Waley, D. & Dean, T. (2014). *İtalyan Şehir Cumhuriyetleri*. (Çev: H. Çalışkan). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.